

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

КАФЕДРА ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: Особливості часової перспективи в осіб, що втратили житло внаслідок
воєнних дій

Студентки 2 курсу групи ЗПС-61 другого
(магістерського) рівня вищої освіти освітньо-
професійної програми «Психологія» за
спеціальністю 053 – ПСИХОЛОГІЯ
Ірини СИРОМ'ЯТНИКОВОЇ

Керівник: к. психол. н., ст. викл ЗВО
Павло СЕВОСТ'ЯНОВ

Чотирьохрівнева шкала оцінювання _____
Кількість балів: _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСТЮ ВТРАТИ ЖИТЛА.....	7
1.1. Визначення поняття часової перспективи.....	7
1.2. Психологічна складова переживання втрати житла.....	15
Висновки до розділу I	20
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ В ОСІБ, ЩО ВТРАТИЛИ ЖИТЛО ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ	22
1.1. Мета і завдання дослідження, характеристика вибірки	22
2.2. Методи дослідження.....	23
Висновки до розділу II.....	27
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ В ОСІБ, ЩО ВТРАТИЛИ ЖИТЛО ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ	29
3.1. Дослідження особливостей системи відносин до часового континууму в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій.....	29
3.2. Дослідження особливостей ставлення до майбутнього осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій	34
3.3. Дослідження особливостей часових установок осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій.....	37
3.4. Дослідження особливостей часової перспективи в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, з урахуванням віку, статі та місця тимчасового перебування	40
Висновки до розділу III	48
ВИСНОВКИ.....	50
ЛІТЕРАТУРА	52

ВСТУП

Актуальність проблеми. Згідно з даними Аналітичного інституту Київської школи економіки, через російську військову агресію в Україні було знищено або суттєво пошкоджено до двохсот тисяч об'єктів житлового фонду загальною площею понад дев'яносто мільйонів квадратних метрів, що у масштабах всієї країни складає частку у 9,7%. Через це у нашому суспільстві з'явилася велика категорія громадян, звичний уклад життя яких різко змінився в беззаперечно негативний бік. Наразі ці особи змушені шукати притулку, лишаючись у ситуації невизначеності і неясності щодо свого майбутнього.

Проте, оскільки ситуація масового руйнування житла через війну на сьогоднішній день для України є відносно новою, питання щодо вказаної неясності майбутнього і загальної невизначеності в даному контексті є маловивченим. Зазвичай втрата житла розглядається як одна із складових більш широкого переживання людиною ситуації війни (Войтович М.О., Медведєва О.В., Спринська З.В. та ін.), і достеменно стверджувати про залежність особливостей бачення особистістю власних перспектив саме в контексті окремо взятого чинника безповоротного руйнування домівки доволі важко.

Між тим, розуміння сприйняття людиною свого часового континууму є вкрай важливим для суспільства, особливо якщо мова йде про екстремальні умови, в яких останнім часом перебуває наша країна. Адже, як було показано в низці досліджень (Бунас А.А., Плохих В.В., Шиліна А.А. та ін.), від цього значною мірою залежить повноцінність функціонування особистості, що є критично важливим для майбутнього відновлення країни. Отже, в рамках нашого дослідження ми спробуємо зосередитись на вивченні особливостей часової перспективи в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, сподіваючись, що будуть отримані дані, які вкажуть на найбільш викривлені складові даного феномену. І, як ми розраховуємо, це у підсумку допоможе відшукати основні напрямки психологічної роботи для відновлення повноцінного функціонування зазначених осіб.

Додаткової актуальності роботі надає той факт, що, згідно з низкою

досліджень (А. Маслоу, Е. Фромм, М. Хайдегер, М. Мамардашвілі), домівка для людини являє один з найбільш вагомих факторів, що визначає благополуччя та повноцінність її життєдіяльності, і перебудувати власний світогляд з урахуванням її втрати для будь-якої особистості є дуже важким, проте вкрай необхідним завданням.

Мета роботи: дослідити особливості часової перспективи в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій

Об’єкт: часова перспектива особистості.

Предмет: часова перспектива осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій

Завдання: 1) Провести теоретичний аналіз категорій часової перспективи та переживання особистістю втрати житла.

2) Визначити особливості системи відношень до часового континууму в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій.

3) Визначити особливості ставлення до майбутнього осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій.

4) Визначити особливості часових установок осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій.

5) Дослідити особливості часової перспективи в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, з урахуванням віку, статі та місця тимчасового перебування.

Гіпотеза: за підсумком дослідження ми очікуємо, що особи, які втратили житло внаслідок воєнних дій, будуть виявляти більше спрямування на минуле, а також – більш невизначену перспективу майбутнього. Крім того, нами передбачається виявлення залежності організації часової перспективи в даних осіб від віку, статі та місця тимчасового перебування (в Україні в умовах воєнного стану чи за кордоном).

Методики:

1) Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI), україномовна адаптація О. Сенік).

2) Багатовимірний шкала ставлення до майбутнього В. Кластера (в адаптації В. Зливкова).

3) Шкала часових установок Ж. Нюттена та В. Ленсома (в адаптації О. Сенік).

4) Метод якісного аналізу часової перспективи «Драбина» С. Якобсона.

Методи матстатистики:

- Критерій Колмогорова-Смирнова для перевірки нормальності розподілу.

- Описові статистики.

- Критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок – з метою порівняння груп осіб, що втратили житло, і тих, хто його не втратив, а також – для виявлення особливостей часової перспективи в осіб, що втратили домівку внаслідок воєнних дій, з урахуванням статі та місця тимчасового перебування.

- Кореляційний аналіз Спірмена – для виявлення зв'язку показників часової перспективи та віку досліджуваних.

- ϕ -критерій кутового перетворення Фішера для порівняння частоти вибору категорій способів життя досліджуваними, представлених у часових вимірах.

Обчислення проводилися за допомогою програми SPSS версії 19 та онлайн-калькулятора для розрахунку ϕ -критерій кутового перетворення Фішера (https://www.eztests.xyz/criteria/fisher_angular_transformation/).

Вибірка. У дослідженні взяли участь дві групи випробуваних. Перша з них – 37 осіб, чиє житло було зруйновано або пошкоджено до невідновлювального стану в ході повномасштабного вторгнення в Україну від 24.02.2022. Це – люди, які були власниками (співвласниками, спадкоємцями) квартир або будинків, і проживали в них до початку бойових дій. Для всіх зазначених досліджуваних зруйноване житло було єдиною нерухомою власністю. В момент руйнування всі ці досліджувані знаходилися в евакуації. Серед них 21 чоловік та 16 жінок у віці від 26 до 63 років. 22 досліджуваних в період дослідження були внутрішньо переміщеними особами; 15 – виїхали за межі країни.

У другу групу входила 41 особа власників (співвласників, спадкоємців) квартир або будинків, чиє жило до часу опитування не було зруйноване. З метою додержання принципу еквівалентності вибірок друга група підбиралася з урахуванням таких параметрів, як: знаходження в евакуації на момент проведення

активних бойових дій в місцях їхнього проживання; статева та вікова відповідність (22 чоловіка та 19 жінок у віці від 24 до 61 року); наявність лише одного житлового об'єкту у власності; та місцезнаходження (24 є внутрішньо переміщеними особами; 17 - виїхали за межі країни).

Досліджувані обох груп до повномасштабного вторгнення проживали у Харківській, Донецькій, Запорізькій та Херсонській областях.

Практична значущість роботи полягає у можливості використання отриманих результатів для корекції відхилень у сприйнятті часової перспективи особами, що втратили житло внаслідок воєнних дій, засобами тренінгової роботи, психотерапії, психокорекції тощо.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСТЮ ВТРАТИ ЖИТЛА

1.1. Визначення поняття часової перспективи

Питання сприйняття людиною часу викликало значний інтерес у дослідників найрізноманітніших наук протягом багатьох тисячоліть. Проте такий підхід до даного феномену, який би мав всі ознаки беззаперечно наукового, сформувався лише на початку двадцятого сторіччя. Саме тоді К. Левін почав активно критикувати ідеї біхевіоризму, в яких постулювалася тотальна залежність поведінки людини від зовнішніх чинників [47]. На противагу цьому дослідник навів аргументи, згідно з якими характер активності індивіда може значною мірою змінюватися, в залежності від мрій, цілей, надій, досвіду, спогадів, оцінки поточної ситуації і т.д. Тобто, фактично К. Левін визнав, що поведінка людини не може визначатися виключно поточними часовими рамками, а обов'язково передбачає відсилку до всього часового континууму, - від минулого, через сьогодення, і у майбутнє. Таким чином дослідник вводить у науку словосполучення «часова перспектива», визначаючи його як специфічне ставлення людини до всіх трьох зазначених часових вимірів, відзначаючи в ньому верховенство психологічної складової над біологічно-хронологічною. Саме тоді автор спробував виокремити одиниці часової перспективи, що, згідно з його уявленнями, є рівноінтервальними відрізками психологічного «поля», на основі яких вимірюється масштаб всієї сукупності життєвих ситуацій особистості. З огляду на різноманіття кількості зазначених життєвих ситуацій, їхньої вагомості для особистості, насиченості тощо, вказаний масштаб може значною мірою змінюватися, - відповідно, інтервали темпоральних відрізків не можуть бути постійною величиною в рамках сприйняття часового простору кожної окремо взятої людини [47].

К. Левіну вдалося виявити низку закономірностей організації часової перспективи особистості. Наприклад, автором був встановлений мінливий характер даного феномену, основними закономірностями якого виявлялися, по-перше, збільшення зв мірою дорослішання розведення фантазійних уявлень особистості

про власне майбутнє та сприйняття реальності; по-друге, - це розширення часової перспективи в аналогічній хронологічній течії [47]. Іншими словами, більш зріла людина, згідно з К. Левіном, має більш розвинені здібності для аналізу свого персонального досвіду, а також – для відтермінованого цілеутворення та цілепокладання. Слід зазначити, що автор мав на увазі не просто біологічне зростання організму, а хронологічний перебіг часу, що корелює з особистісним розвитком, адекватним накопиченням досвіду, зростанням компетентності у взаємодії з психологічним полем, тощо.

У подальших дослідженнях питання часової перспективи отримувало свій зміст, в залежності від того, в якому підході розроблялося, воно. Так, У. Джеймс будував своє бачення даного феномену на основі його розуміння як когнітивного явища [44]. З огляду на це, часову перспективу дослідник визначав як систему знань про два виміри: минуле та майбутнє, які інтегруються і актуалізуються у поточному моменті. Джеймс назвав вказану систему «потокком» від минулого у майбутнє, маючи на увазі, що вона відображує динаміку розвитку когнітивних уявлень людини про власне життя, - від аналізу досвіду до оцінки власних мрій, цілей, задач і т.п.

На відміну від Джеймса, В. Франкл у визначенні часової перспективи робив наголос не на когнітивній складовій загалом, а на системі ціннісних орієнтацій особистості [36]. Автор говорив, що часова перспектива визначається в першу чергу системою інтерпретацій особистості, що ґрунтується на ціннісних спрямуваннях та ієрархіях людини. Враховуючи це, у розумінні зазначеного феномену Франклом допускається існування безлічі типів часової перспективи, кількість яких може бути обмежена тільки кількістю аспектів життя людини. Відповідно, урізноманітнення змісту активності особистості дозволяє людині формувати більше способів функціонування у часовому просторі, що дає їй вагому змогу формувати часову компетентність.

Також дещо звужене розуміння часової перспективи в рамках когнітивного погляду зустрічається у К. Леннінгса [46]. Дослідник уявляв дане явище як продукт, що утворюється на межі мислинневої та емоційної сфер функціонування індивіда,

який являє собою ні що інше, ніж когнітивну відповідь (або реакцію), яка утворюється в ході раціоналізаційного перекодування афективних сигналів. Іншими словами, у моделі К. Леннінгса формування емоційного ставлення до часових вимірів є первинним, в той час як подальше спрямування когнітивних ресурсів на минуле, сьогодення чи майбутнє (і вибір пріоритетів у вказаному спрямуванні) є головним похідним підґрунтям часової перспективи.

У роботах Л. Франка заперечується можливість визначення часової перспективи як монодетермінованого явища [35]. Автор зазначав, що вона має право аналізуватися виключно в соціокультурному контексті. Сама по собі часова перспектива особистості, на думку дослідника, являє собою комплекс взаємообумовленості майбутнього, минулого і сьогодення, характер якого визначається соціальними нормами, правилами, традиціями, установками, свідомістю тощо.

Так само, заперечуючи можливість однобічного розуміння часової перспективи, говорив про неї П. Фресс [34]. Більш того, дослідник вказував на неспроможність моновекторної презентації даного явища пояснювати більшість особливостей самосприйняття особистості у темпоральних вимірах. Натомість П. Фрессом було запропоноване поняття часового кругозору, який складається з великої кількості векторів часових уявлень людини. На думку дослідника, часовий кругозір є тим феноменом, який дозволяє людині класифікувати події свого життя за хронологічною відаленістю таким чином, щоб посилення на них дозволяло максимально ефективно та комфортно організовувати власну діяльність.

Мотиваційно-когнітивний підхід до феномену часової перспективи простежується у роботах Ж. Нюттена [55]. Дослідник сформулював положення, згідно з яким часова перспектива не може стати собою, доки хронометричний простір не буде наповнений певним мотиваційним змістом, по відношенню до якого в особистості формується певне ставлення. Нюттен вважав, що сприйняття людиною часу є індиферентним до моменту, коли на часовому векторі з'являються певні значущі для цієї людини події, об'єкти, явища тощо, - все те, що здатне диференціювати часову перспективу, розподіляючи її на темпоральні зони. Також

автор зазначав, що саме зміст вказаних подій, об'єктів та явищ, а не хронологічний аспект, здатний визначати ступінь насиченості та протяжності темпоральні зони. Іншими словами, сприйняття людиною часу є малопов'язаним з об'єктивними хронометричними параметрами останнього, проте, - дуже сильно детермінованими інтрапсихічною активністю.

З огляду на таку суб'єктивність, Нюттен вводить поняття психологічного часу, маючи на увазі, що саме він є первинним у самовідчутті особистості у темпоральних координатах [54]. При цьому сам по собі психологічний час є складним феноменом, який передбачає наявність кількох фундаментальних компонентів. Перший з них отримав назву часової орієнтації, відображуючи особливості спрямування особистості на життєвий зміст одного з трьох часових вимірів (майбутнього, сьогодення чи минулого). Другий визначався Нюттенем як власне часова перспектива – загальне бачення особистістю змісту об'єктів, розташованих протягом минулого, сьогодення та майбутнього. При цьому окремо часова перспектива була наділена дослідником низкою специфічних параметрів: протяжністю (тобто, широтою діапазону охоплення об'єктів від минулого до майбутнього), глибиною (мірою значущості змісту зазначених об'єктів), реалістичністю (ступенем відповідності зафіксованого та об'єктивного змісту) та структурованістю (впорядкованістю об'єктів на основі критеріїв, що полегшують часове сприйняття). Третій, останній, компонент часової перспективи за Нюттенем – часова установка, яка визначає ступінь позитивності/негативності налаштування особистості на кожен з трьох часових вимірів. Зазначені компоненти надають психологічному часу не тільки суб'єктивності, а й динамізму та багатогранності проявів.

Також Ж. Нюттенем обмірковується поняття «нормальної часової перспективи», яка, на думку автора, полягає у віднесенні особистістю всього, що з нею траплялося, або буде траплятися, до об'єктивно відповідного хронометричного показника [55]. Наприклад, якщо людина «застрягає» у минулому і визначає події десятилітньої давнини як складову сьогодення; або ж якщо вона постійно переносить актуальні потреби поточного моменту у майбутнє, - слід говорити про

викривлення часової перспективи. Визначення вказаного віднесення, за Нюттеном, відбувається за допомогою так званих темпоральних маркерів – ментальних орієнтирів, що розставляються людиною протягом часового вектору, калібруючи при цьому момент сьогодення.

Ж. Нюттен у поясненні часової перспективи регулярно звертався до фізичних законів, що описували функціонування перспективи оптичної. Як зазначав автор, в обох випадках зменшення відстані від індивіда до об'єкта сприйняття останнє стає більш чітким, конкретним, деталізованим та предметним з тією лише різницею, що оптична перспектива оперує одиницями відстані, а часова – темпоральними відрізками, масштаб яких визначається на основі досвіду особистості. Проте основною відмінністю часової та оптичної перспектив автор називав те, що остання передбачає лише пасивне спостереження, в той час як часова перспектива обов'язково має на увазі виключно активну орієнтацію особистості у темпоральному векторі. Крім того, на сприйняття відстані між об'єктами у випадку з часовою перспективою впливає не тільки їхня хронологічна віддаленість від поточного моменту та відносно один одного, а й ступінь значущості цих об'єктів для людини [54]. Таким чином Нюттен одночасно виправдовує і назву перспективи у досліджуваному конструкті, і суб'єктивний її характер, притаманний саме сприйняттю часового поля.

Пізніше Т. Гісме та З. Залескі запропонували футурогенне пояснення феномену часової перспективи [39]. Дослідники наполягали на тому, що головна сутність і призначення часової перспективи міститься у спрямованості людини на майбутнє. Згідно з дослідниками, якщо спробувати уявити людину, часова орієнтація якої обмежується виключно минулим, або виключно майбутнім, або обома цими вимірами, перериваючись на поточному моменті, підстав говорити навіть про неповну часову перспективу немає. При цьому автори говорять про спрямованість на майбутнє як про характеристику особистості, в той час як відношення до цієї спрямованості, її когнітивна інтерпретація, - є складовою часової перспективи. В світлі цього Т. Гісме та З. Залескі вводять поняття особистісного майбутнього, відзначаючи, що основними функціями минулого і сьогодення є

прогнозування, передбачення, моделювання майбутнього, побудова прийдешніх планів, організація і алгоритмізація того, що буде робитися, - тільки в такому ключі, згідно з науковцями, можливо говорити про цілісність часової перспективи, та й взагалі про можливість її констатації.

На відміну від попередніх концепцій, в яких робиться акцент на поєднанні мотиваційної та когнітивної складових, Дж. Хурне в якості додатного до когнітивного компоненту розглядав поведінковий, при цьому, так само як і Т. Гіме з З. Залескі, акцентуючи увагу на футурогенності часової перспективи [43]. Автор стверджував, що на основі їхньої взаємодії реалізується багаторівнева структурна організація даного феномену. Так, в першу чергу, зміст, на який спрямована особистість, репрезентується на фантастичному рівні, де за допомогою уяви починається формування часової перспективи. Далі цей зміст набуває особистісної когнітивної значущості, яка визначається особливостями ставлення до подій майбутнього, сьогодення та минулого. Після цього відбувається перехід на особистісний динамічний рівень, що вказує на специфіку ставлення людини до часового простору, яка детермінується очікуваннями, майбутніми планами, бажаннями задачами тощо. Згодом до формування часової перспективи підключається позаособистісний рівень, зміст якого визначається соціокультурним та історичним контекстом. В решті решт, остаточна репрезентація часової перспективи відбувається на поведінковому рівні, тобто, у діях та вчинках, за якими можна судити про ставлення людини до власної часової перспективи. Так, згідно з Дж. Хурне, на основі поведінки людини доволі просто визначити, чи живе вона переважно минулим; чи «відкладає» своє життя на майбутнє; чи обмежується виключно ситуаціями «тут-і-тепер».

Варто зазначити, що розглянуті підходи до часової перспективи є принципово відмінними в аспекті розуміння первинних феноменів, що її детермінують. Так, якщо в Л. Франка, П. Фресса та Ж. Нюттена в якості такого феномену розглядається сьогодення, у Т. Гіме, З. Залескі та Дж. Хурне це – майбутнє. Очевидно, що це є свідченням вкрай складної організації явища часової перспективи. І одні з найбільш вагомих спроб надати визначеності вказаному

питанню належать Ф. Зімбардо [62].

Дослідник, так само як і Нюттен, розглядав часову перспективу у складі більш загального феномену психологічного часу [62]. Зімбардо запропонував трьохкомпонентну модель даного явища, виділяючи в ній, по-перше, соціальну складову, яка, на думку дослідника, має відповідати за узгодження сприйняття часу особистістю із суспільно випрацьованими нормами. Дослідник говорив про важливість даної складової, адже інтерпретація часу від одного суспільства до іншого може різнитися доволі значною мірою, і те, що в одному місці може визначатися як «довго», в іншому таким не сприймається. Другий компонент моделі часової перспективи за Зімбардо – емоційний, який відображує емоційне ставлення людини до усіх трьох часових вимірів; до того, наскільки віддаленими або наближеними є певні об'єкти або події в часовій перспективі. Це – індикатор емоційного залучення особистості у часовий перебіг. Нарешті, остання, третя, складова – когнітивна. Вона відповідає за усвідомлення, осмислення, вивчення та аналіз особистістю свого темпорального шляху. Зімбардо вважав когнітивну складову найголовнішою в утворенні часової перспективи, оскільки саме вона, на його думку, інтегрує та узагальнює інформацію, що надходить від двох інших компонентів [30]. З іншого боку, соціальну складову дослідник визначав як першопричинну, - адже процеси соціалізації, в рамках яких формуються перші уявлення про плин часу, мають вплив на індивіда ще задовго до піку свідомого регулювання когнітивної активності.

Емпіричним шляхом Ф. Зімбардо виділив п'ять вимірів часової перспективи, один з яких стосується майбутнього, і по два – сьогодення та минулого. Отже, автором зазначається, що для часової перспективи, по-перше, характерне виокремлення ставлення людини до власного майбутнього – наскільки вона інтерпретує його як визначене та підконтрольне; наскільки ясним вона бачить образ майбутнього; наскільки вона відкрита по відношенню до нього. По-друге, - для минулого характерні два типи його сприйняття: негативне, за якого спогади особистості про власний досвід мають відразливе емоційне та когнітивне забарвлення, та позитивне – за якого минулі події інтерпретуються виключно у

прийнятному ключі. І, нарешті, сьогодення, за Ф. Зімбардо може бути або гедоністичним, тобто, таким, за якого індивід зосереджується виключно на поточному моменті, намагаючись отримати від нього максимум, або фаталістичним, - коли воно пускається на самоплив через переконання щодо його повної детермінації зовнішніми чинниками [62].

Варто сказати, що після уявлень щодо моделі часової перспективи Зімбардо фундаментальних концепцій даного феномену не розроблялося, проте він вивчався у низці досліджень, метою яких було виявлення особливостей взаємодії з іншими суміжними конструктами, зокрема, в рамках вітчизняної психології. Так, Є. Скворечевська дійшла висновку, що, окрім вікового аспекту, зазначеного ще К. Левіном, на часову перспективу значною мірою впливають також життєві труднощі особистості, що є доволі вагомим, з огляду на предмет нашого дослідження.

Л. Кузьо вказує на очевидну кореляцію часової перспективи з самореалізацією, ціннісними орієнтаціями та смыслом життя [15].

У дослідженнях К. Паворозника встановлено, що на формування часової перспективи має дуже вагомий вплив життєтворчість та здатність особистості об'єктивувати сприйняття часу, тобто, дивитися на темпоральний простір зі сторони, - в такому випадку часова перспектива komponується максимально збалансовано та раціонально [22].

Л. Яворовська та Т. Коноплянко довели зв'язок міри збалансованості часової перспективи та особистісної зрілості [29]. Зокрема, дослідниці співставили даний параметр, отриманий ними на вибірці юнаків, та той, що є характерним для осіб із більш сформованою смисложиттєвою позицією, і дійшли висновку, що у перших він помітно поступається у виразності.

Згідно з даними В. Кушнерова, особистість, яка довгий час залучена у небезпечну діяльність, відзначається виразним сприйняттям сьогодення у фаталістичному ключі при доволі негативній інтерпретації минулого, проте, при цьому їхня орієнтація на майбутнє переважає на тлі вказаних показників [16]. З цього автор зробив висновок про можливість використання цілепокладання як інструменту придушення негативних переживань, що траплялися у досвіді і

присутні у поточному моменті в умовах здійснення екстремальної діяльності.

Широкий спектр змінних, пов'язаних з часовою перспективою було виявлено у дослідженнях В. Плохих. Так, дослідником було встановлено, що гармонійність та узгодженість сприйняття темпорального вектору пов'язані з захисними механізмами індивіда [20; 57], копінг-стратегіями [21] та ефективністю життєдіяльності [56].

Отже, можна зробити висновок, що часова перспектива – це багатовимірний, заснований на когнітивній складовій, феномен, який визначає ставлення людини до часових вимірів – минулого, сьогодення та майбутнього, дозволяючи їй формувати комплекс особистісних смислів з метою регуляції життєдіяльності. Оскільки часова перспектива носить суб'єктивний характер, це дозволяє нам робити припущення щодо її критичного викривлення в умовах життєвих потрясін, - зокрема, при втраті житла, яке розглядається нами в даній роботі.

1.2. Психологічна складова переживання втрати житла

Перш ніж розглядати особливості переживання особистістю втрати житла, звернемося до психологічного аспекту інтерпретації людиною власної домівки.

З точки зору А. Маслоу, житло для людини є інструментом, що забезпечує переважне задоволення потреб відразу на двох найнижчих рівнях запропонованої дослідником мотиваційної піраміди – фізіологічному та рівні безпеки [50]. Крім того, його функції частково репрезентуються і на більш високих рівнях, - зокрема, на естетичному.

В рамках проксемики житло розглядається як індивідуальний життєвий простір людини, який будучи організованим у певному порядку, визначає особливості обставин її функціонування [41]. В даному випадку житло є певною умовою життєдіяльності; полем, що відмежовує людину від зовнішнього світу; виміром, що має найбільші можливості для персоналізації.

За Е. Фроммом, саме в межах домівки утворюється персональний простір найвищого психологічного комфорту, в межах якого формуються найкращі умови для особистісного розвитку [37]. Також, на думку дослідника, дім є передумовою

для інтерпретації структури світу загалом.

Згідно з Хайдегером, житло є однією з найбільш суттєвих умов, що гарантують існування людини у світі, - оскільки саме воно гарантує пізнання світу та керування ним [41]. В світлі цього дім визначається також автором як певне культурне «передзнання», яке наділяє людину повсякденною адекватністю.

М. Мамардашвілі взагалі заперечував можливість людського існування, в якому б не було представлено житла, - адже, згідно з думками вченого, прагнення до володіння ним є міцно укоріненим у менталітеті людини, - і де б вона не перебувала, вона буде схильною замикати простір навколо себе, або міркувати чи згадувати про домівку [49].

З огляду на сказане, вагомість житла для людини переоцінити вкрай важко. Отже, його втрату з будь-яких причин можна розглядати як одну з найтяжчих, і її переживання за негативом може поступатися хіба що втраті близької людини. То ж, оскільки таке переживання класифікується як переживання втрати, для нього справедливі закономірності, які зазвичай констатуються вченими при описі даного феномену.

На жаль, на сьогоднішній день відсутні значні дослідження, які б зосереджувалися виключно на психологічних особливостях людини у зв'язку з втратою житла. Проте, вони у тій чи іншій мірі висвітлюються в ході комплексного аналізу сприйняття втрати через екстремальні умови [10; 14; 22 та ін].

Втрата у загальному значенні визначається як різка зміна у картині світосприйняття, спричинена зникненням одного чи кількох її складових [12]. Вчені протягом тривалого часу намагалися класифікувати відчуття втрати, проте всі запропоновані підходи є доволі умовними, адже не кожне з них може бути однозначно віднесене до одного певного типу, - і у значній мірі це стосується втрати житла. Так вона може бути одночасно дійсною (або фактичною) та уявною. В першому випадку проявляється очевидне руйнування чи об'єктивна неможливість повернення до домівки (наприклад, через арешт нерухомого майна): у другому – мова йде про втрату всього того психологічного змісту, що надавався людиною власному житлу.

Також зазначена втрата може бути віднесена і до первинних, і до вторинних, - тобто, спочатку людина переживає сам факт втрати домівки, а потім – проблеми, пов'язані з неможливістю організувати психологічний комфорт, невизначеністю, тощо [28].

В більшості наукових концепцій реакція на втрату описується категорією горювання, яке, не дивлячись на весь свій негативний зміст, є своєрідним адаптаційним механізмом. Згідно з Дж. Колрізером, ступінь горювання є індикатором прив'язаності до об'єкту втрати, який утворюється за сталим алгоритмом – від встановлення контакту з певним об'єктом, на основі якого формується прив'язаність, і, як наслідок, близькість, - до прощання, на основі якого утворюється реакція горя, що з часом змінюється створенням нових сенсів і пошуком наступних контактів [45].

На сьогоднішній день встановлено багаторівневий характер переживання горя через втрату, який проявляється через фізіологічні сигнали, - такі як головний біль, нудота м'язові спазми тощо; когнітивному – коли відбувається розконцентрація уваги, плутанина мислинневих процесів і т.п.; емоційному – гнів, страх, паніка, засмучення, пригнічення тощо; соціальному – зниження активності у соціальних контактах, замкненість; оцінно-ціннісному – перегляд наявних сенсів, пошук нових [18]. Очевидно, що в таких умовах значною мірою має змінюватися ставлення людини і до часових вимірів, - зокрема, до минулого, в якому залишився втрачений об'єкт, сьогодення, яке пов'язане з переживанням горя, та майбутнього, яке у поточному моменті виглядає вкрай невизначеним, - і дане положення дає нам додаткових підстав говорити про правомірність закладеної в рамках нашої роботи гіпотези.

Дуальний функціонал горювання через втрату полягає, по-перше, у створенні умов для прийняття людиною факту втрати; по-друге, - у спрямуванні її ресурсів на відновлення. Тим не менш, впровадження зазначених функцій є доволі повільним процесом, і, чим інтенсивнішим є горювання, тим більш тривалим буде непродуктивне переживання горя. У зв'язку з цим М. Штрейб та Х. Шут вводять двополярну модель переживання втрати, один полюс якої відповідає за орієнтацію

на втрату, проявляючись у максимально широкому спектрі негативних емоцій, в той час як другий – за орієнтацію на відновлення, для якої характерна активна діяльність щодо перебудови світосприйняття, з урахуванням його втраченого елементу [60].

Згідно з низкою досліджень [12; 18; 28 та ін], окрім горювання, до переживання втрати має вагоме відношення ще ціла низка психологічних феноменів. Серед них – копінг-стратегії, адаптаційний потенціал, механізми соціальної природи, саморегуляція і т.п.

Якщо поглянути на переживання втрати з позиції предмету нашого дослідження, слід зауважити, що мова йде не просто про втрату домівки як про якийсь випадковий чинник, що значною мірою відрізняється від сукупності подій буденного життя, а як про наслідок закономірного, відносно тривалого впливу екстремального становища (мається на увазі бойові дії), - і за продовження таких умов людина має перебувати у повній невизначеності щодо власних подальших дій, навіть якщо вона має ресурси на відновлення житла чи будівництво нового [28]. Тобто, до чинника безпосередньо втрати домівки додається також і переживання війни, що може ще більше викривляти часову перспективу особистості.

Також слід мати на увазі, що переживання будь-якої втрати в умовах війни проходить в ситуації мультитравми, що суттєво позначається і на емоційних процесах людини, і на її когнітивних особливостях, що також може спричиняти значне викривлення сприйняття людиною часового простору.

Крім того, посилаючись на багаточисельні дослідження, варто сказати, що переживання будь-яких негативних емоцій під час воєнних дій пов'язані з такими психоемоційними навантаженнями, які, як правило, перевищують адаптаційні та компенсаторні межі психічного функціонування людини, з чого можна зробити висновок, що переживання випадкової втрати житла через якісь техногенні катастрофи, та переживання руйнації домівки через війну можуть мати суттєві відмінності у психічному відображенні людини [17; 18]. Даний факт має бути обов'язково нами врахований в ході подальшого дослідження, зокрема, при підборі досліджуваних вибірок. Звісно, в рамках однієї поточної роботи достатньо складно

буде врахувати окремо чинники втрати житла, переживання війни та сумісного їхнього ефекту, проте, поки зосередившись на останньому, решту ми винесемо в якості перспектив подальших досліджень.

О. Медведєва зазначає, що зводити переживання втрати виключно до горювання є некоректним [17]. Дослідниця погоджується зі значною присутністю відчуття горя у визначенні втрати, проте вона наполягає, що це лише внутрішній аспект зазначеного переживання. Зовнішній же вона називає трауром. При цьому нею підкреслюється, що втрати в ході війни характеризуються своєю особливою специфічністю, основний зміст якої полягає у поєднанні природності переживання втрати як такого, і неприродності самих втрат, - мається на увазі і загибель людей через військові дії, і руйнування домівок через аналогічні причини. З огляду на це, О. Медведєва відзначає, що така втрата, як правило супроводжується неузгодженістю сприйманої реальності із засвоєними раніше людиною світоглядними паттернами, - що дає їй переживанням додаткової тяжкості.

Також авторка відзначає, що для ситуації переживання горя в умовах війни в багатьох випадках є притаманним відкладений характер активізації відчуттів. В таких умовах, коли емоційне відреагування не має прямого хронологічного співвідношення із подією, що спричинила це відреагування, безумовно в зоні ризику опиняється і сприйняття часу, що може також вести до викривлення часової перспективи. Зокрема, людина може інтерпретувати відтерміновані емоції як реакцію на теперішній момент, або навіть на майбутнє, якщо виникнення цих емоцій співпало за часом з формулюванням прийдешніх завдань чи планів [23].

Таким чином ми можемо підвести підсумок, що втрата житла означає для людини втрату інструменту, що забезпечує задоволення її потреб на фізіологічному та естетичному рівнях, а також - на рівні набуття безпеки; втрату індивідуального життєвого простору, який визначає особливості обставин її функціонування; персонального простору найвищого психологічного комфорту, та суттєвих умов, що гарантують її існування у світі. При цьому така втрата в умовах воєнних дій несе в собі додатковий негативний вплив, який полягає, передусім, у виразній невизначеності, в ефектах мультитравматизації, надмірності психоемоційних

навантажень, відкладеності переживання емоцій, та сильного пригнічення емоційних і когнітивних процесів, що, у свою чергу, позначається на сприйнятті часового поля як в емоційному та поведінковому, так і в когнітивному аспектах, - і даний факт доволі переконливо підкреслює актуальність проблеми, яка розглядається в рамках нашої роботи.

Висновки до розділу I

1. Часова перспектива – це багатовимірний, заснований на когнітивній складовій, феномен, який визначає ставлення людини до часових відрізків, – минулого, сьогодення та майбутнього, дозволяючи їй формувати комплекс особистісних смислів з метою регуляції життєдіяльності. На сьогоднішній день найбільш популярною моделлю часової перспективи є модель Ф. Зімбардо для якої, по-перше, характерне виокремлення ставлення людини до власного майбутнього – наскільки вона інтерпретує його як визначене та підконтрольне; наскільки ясним вона бачить образ майбутнього; наскільки вона відкрита по відношенню до нього. По-друге, - для минулого характерні два типи його сприйняття: негативне, за якого спогади особистості про власний досвід мають відразливе емоційне та когнітивне забарвлення, та позитивне – за якого минулі події інтерпретуються виключно у прийнятному ключі. Сьогодення в рамках зазначеної моделі може бути або гедоністичним, тобто, таким, за якого індивід зосереджується виключно на поточному моменті, намагаючись отримати від нього максимум, або фаталістичним, - коли воно пускається на самоплив через переконання щодо його повної детермінації зовнішніми чинниками. Часова перспектива знаходиться у вагомій взаємозалежності з психологічним станом особистості, що її сприймає, і негативне викривлення цього стану через екстремальні умови життєдіяльності, як правило, призводить до зниження узгодженості, гармонійності та визначеності даного явища.

2. Втрата житла означає для людини позбавлення інструменту, що забезпечує задоволення її потреб на фізіологічному та естетичному рівнях, а також - на рівні набуття безпеки; втрату індивідуального життєвого простору, який визначає особливості обставин її функціонування; персонального простору

найвищого психологічного комфорту, та суттєвих умов, що гарантують її існування у світі. При цьому така втрата в умовах воєнних дій несе в собі додатковий негативний вплив, який полягає, передусім, у виразній невизначеності, в ефектах мультитравматизації, надмірності психоемоційних навантажень, відкладеності переживання емоцій, та сильного пригнічення емоційних і когнітивних процесів, що, у свою чергу, позначається на сприйнятті часового поля як в емоційному та поведінковому, так і в когнітивному аспектах, - і даний факт доволі переконливо підкреслює актуальність проблеми, яка розглядається в рамках нашої роботи.

РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ В ОСІБ, ЩО ВТРАТИЛИ ЖИТЛО ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ

1.1. Мета і завдання дослідження, характеристика вибірки

Мета роботи: дослідити особливості часової перспективи в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій

Завдання емпіричного дослідження: 1) Визначити особливості системи відношень до часового континууму в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій.

2) Визначити особливості ставлення до майбутнього осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій.

3) Визначити особливості часових установок осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій.

4) Дослідити особливості часової перспективи в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, з урахуванням віку, статі та місця тимчасового перебування.

Гіпотеза: за підсумком дослідження ми очікуємо, що особи, які втратили житло внаслідок воєнних дій, будуть виявляти більше спрямування на минуле, а також – більш невизначену перспективу майбутнього.

Вибірка. У дослідженні взяли участь дві групи випробуваних. Перша з них – 37 осіб, чиє житло було зруйновано або пошкоджено до невідновлювального стану в ході повномасштабного вторгнення в Україну від 24.02.2022. Це – люди, які були власниками (співвласниками, спадкоємцями) квартир або будинків, і проживали в них до початку бойових дій. Для всіх зазначених досліджуваних зруйноване житло було єдиною нерухомою власністю. В момент руйнування всі ці досліджувані знаходилися в евакуації. Серед них 21 чоловік та 16 жінок у віці від 26 до 63 років. 22 досліджуваних в період дослідження були внутрішньо переміщеними особами; 15 – виїхали за межі країни. У другу групу входила 41 особа власників (співвласників, спадкоємців) квартир або будинків, чиє жило до часу опитування не було зруйноване. З метою додержання принципу еквівалентності вибірок друга

група підбиралася з урахуванням таких параметрів, як: знаходження в евакуації на момент проведення активних бойових дій в місцях їхнього проживання; статева та вікова відповідність (22 чоловіка та 19 жінок у віці від 24 до 61 року); наявність лише одного житлового об'єкту у власності; та місцезнаходження (24 є внутрішньо переміщеними особами; 17 - виїхали за межі країни). Досліджувані обох груп до повномасштабного вторгнення проживали у Харківській, Донецькій, Запорізькій та Херсонській областях.

2.2. Методи дослідження

Для вирішення поставлених в рамках дослідження завдань було залучено наступні методики:

1) Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI), адаптація на українську мову О. Сенік).

2) Багатовимірна шкала ставлення до майбутнього В. Кластера (в адаптації В. Зливкова).

3) Шкала часових установок Ж. Нюттена та В. Ленсома (в адаптації О. Сенік).

4) Метод якісного аналізу часової перспективи «Драбина» С. Якобсона.

Розглянемо наведені методики детально.

Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо призначений для діагностики ставлення до п'яти вимірів часової перспективи. Як ми зазначали в рамках теоретичного аналізу, згідно з Ф. Зімбардо, для часової перспективи, по-перше, характерне виокремлення ставлення людини до власного майбутнього – наскільки вона інтерпретує його як визначене та підконтрольне; наскільки ясным вона бачить образ майбутнього; наскільки вона відкрита по відношенню до нього. По-друге, - для минулого характерні два типи його сприйняття: негативне, за якого спогади особистості про власний досвід мають відразливе емоційне та когнітивне забарвлення, та позитивне – за якого минулі події інтерпретуються виключно у прийнятному ключі. І, нарешті, сьогодення, за Ф. Зімбардо може бути або гедоністичним, тобто, таким, за якого індивід зосереджується виключно на

поточному моменті, намагаючись отримати від нього максимум, або фаталістичним, - коли воно пускається на самоплив через переконання щодо його повної детермінації зовнішніми чинниками. Вказаний опитувальник складається з 56 тверджень, кожне з яких має бути оцінене за 5-бальною шкалою, і містить п'ять зазначених вище шкал, норми для яких є наступними (показники підраховуються як усереднене значення за відповідними пунктами): негативне минуле – 2.70 ± 0.68 ; позитивне минуле – 3.59 ± 0.73 ; гедоністичне сьогодення – 3.60 ± 0.56 ; фаталістичне сьогодення – 2.30 ± 0.50 ; майбутнє – 3.51 ± 0.48 .

Багатовимірна шкала В. Кластера призначена для детального вивчення ставлення досліджуваних такого часового відрізка, як майбутнє. Не дивлячись на те, що цей темпоральний вимір також досліджується у наведеній вище методиці Зімбардо, дану методику ми все одно включили у дизайн дослідження, оскільки нами неодноразово підкреслювався потенційний негативний вплив втрати житла на прийдешню визначеність, - і даний опитувальник має допомогти вивчити спрямованість опитуваних на майбутнє більш детально.

Методика являє собою модифікацію семантичного диференціалу, складаючись з 23 пар прикметників, оцінюваних досліджуваними за 7-бальною шкалою, що утворюють шість шкал: 1) структурованість (норма 3.9 ± 0.91); 2) внутрішній контроль (3.23 ± 0.79); 3) ступінь складності (3.11 ± 0.64); 4) цінність (3.77 ± 0.86); 5) віддаленість у часі (3.55 ± 0.96); 6) загальна афективна оцінка (3.92 ± 0.95).

Шкала часових установок Ж. Нюттена та В. Ленсома також заснована на методі семантичного диференціалу. Її головне призначення – виявлення індивідуальних установок (тобто, спрямованості думок та ресурсів) на минуле, сьогодення та майбутнє. На відміну від шкали майбутнього у методиці Зімбардо, де мова йде про бачення визначеності щодо певного часового виміру, в даному опитувальнику акцент робиться на його ступені значущості, цінності, незалежно від того, наскільки ясним та позитивним є його образ. В опитувальнику міститься 19 пар прикметників, за якими із використанням семибальної шкали має по чергову оцінюватися минуле, сьогодення та майбутнє. У підсумку має бути визначена

домінуюча установка на один з часових відрізків. Усереднена оцінка в 1-2 бали говорить про відсутність установки; 3-5 – про її помірну виразність; 6-7 – про високу.

Метод якісного аналізу часової перспективи «Драбина» С. Якобсона являє собою напівпроективний тест в рамках якого досліджуваним пропонується три схематичних зображення драбини зі сходами, кожне з яких відповідає за один з часових вимірів: минуле, сьогодення та майбутнє. Проведення методики передбачає два етапи: на першому досліджуваним пропонується уявити, який спосіб життя є для нього найбільш значущим. Цей спосіб має вимірюватися таким чином, щоб його можна було розподілити на два протилежних полюси. Наприклад, досліджуваний в якості найвагомішого способу життя наводить забезпечене існування, - тоді один крайній полюс буде вказувати на життя у суцільних злиднях; другий – на таке, коли людина здатна ані в чому собі не відмовляти.

Після цього досліджуваний має розташувати на нижній сходинці зображення негативний полюс, а на верхній – позитивний. Далі – на кожному з зображень встановити відмітку: на якій сходинці між зазначеними полюсами він бачив себе у минулому; де він бачить себе у теперішньому, та де, на його думку, він буде знаходитися у майбутньому. При цьому він має зазначати, яким саме в хронологічному відношенні є ці часові періоди (мається на увазі, зазначати в роках, що він відносить до свого минулого, сьогодення та майбутнього).

Методика дозволяє оцінити кілька параметрів:

По-перше, - комплекс значущих цінностей, що пронизують всю часову перспективу особистості. Висновок про це можна зробити на основі того, який спосіб життя вибере досліджуваний в якості найбільш значущого.

По-друге, - динаміку сприйняття досліджуваним себе на протязі часового вектору. Такі дані можна отримати, виконуючи співставлення номерів сходинок, на основі яких виявляються тенденції: низхідна (падіння оцінки від минулого до майбутнього), висхідна (зростання оцінки від минулого до майбутнього), рівна (утримання показника оцінки на одному рівні протягом всіх часових вимірів) та ламана (відсутність лінійності показника оцінки).

По-третє, ступінь віддаленості минулого та майбутнього, а також – охоплення теперішнього. Такі дані отримуються на основі зазначення досліджуваним, що він відносить до свого минулого, сьогодення та майбутнього.

В ході опрацювання отриманих даних використовувалися наступні методи матстатистики:

1) Для перевірки нормальності розподілу отриманих даних - Критерій Колмогорова-Смирнова. Результати його застосування наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати перевірки на нормальність розподілу отриманих показників

Шкала	Z Колмогорова-Смирнова	P (2-ст)
Позитивне минуле	1,079	,195
Негативне минуле	,860	,451
Гедоністичне сьогодення	1,015	,255
Фаталістичне сьогодення	1,006	,264
Майбутнє	1,435	,032
Структурованість (майбутнього)	1,396	,041
Внутрішній контроль (майбутнього)	1,033	,237
Ступінь складності (майбутнього)	1,778	,004
Цінність (майбутнього)	,801	,542
Віддаленість у часі (майбутнього)	,665	,769
Афективна оцінка (майбутнього)	,811	,527
Установка на минуле	,498	,965
Установка на сьогодення	,968	,306
Установка на майбутнє	,774	,587

Як ми бачимо, за низкою показників було отримано невідповідний нормальному розподіл (шкала «Майбутнє» опитувальника Ф. Зімбардо, показники «Структурованість» та «Ступінь складності» Багатовимірної шкали ставлення до

майбутнього В. Кластера), - відповідно, подальші методи статистичної обробки даних підбиралися, з урахуванням їхньої непараметричності.

2) Для аналізу рівня виразності аналізованих ознак були застосовані описові статистики.

3) З метою порівняння груп осіб, що втратили житло, і тих, хто його не втратив, а також – для виявлення особливостей часової перспективи в осіб, що втратили домівку внаслідок воєнних дій, з урахуванням статі та місця тимчасового перебування – Критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок.

4) Для виявлення зв'язку показників часової перспективи та віку досліджуваних – кореляційний аналіз Спірмена.

5) Для порівняння частоти вибору категорій способів життя досліджуваними, представлених у часових вимірах - ϕ -критерій кутового перетворення Фішера.

Обчислення проводилися за допомогою програми SPSS версії 19 та онлайн-калькулятора для розрахунку ϕ -критерій кутового перетворення Фішера (https://www.eztests.xyz/criteria/fisher_angular_transformation/).

Отже, на цьому висвітлення основних методологічних моментів закінчено, і ми можемо приступати до формулювання узагальнюючих висновків.

Висновки до розділу II

1) Формування вибірки було здійснено із урахуванням специфіки мети та завдань дослідження. З огляду на це, було сформовано дві групи досліджуваних: особи, чиє житло було зруйновано або пошкоджено до невідновлювального стану в ході повномасштабного вторгнення в Україну від 24.02.2022, та ті, чиє жило до часу опитування не було зруйноване. З метою додержання принципу еквівалентності вибірок друга група підбиралася з урахуванням таких параметрів, як: знаходження в евакуації на момент проведення активних бойових дій в місцях їхнього проживання; статеві та вікові відповідності; наявність лише одного житлового об'єкту у власності; та місцезнаходження. Досліджувані обох груп до повномасштабного вторгнення проживали у Харківській, Донецькій, Запорізькій та Херсонській областях.

2) Для забезпечення виконання всіх завдань дослідження у роботу було включено такі методики, як: Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI), адаптація на українську мову О. Сеник); Багатовимірна шкала ставлення до майбутнього В. Кластера (в адаптації В. Зливкова); Шкала часових установок Ж. Нюттена та В. Ленсома (в адаптації О. Сеник).

3) В ході опрацювання отриманих даних для аналізу рівня виразності аналізованих ознак були застосовані описові статистики; для перевірки нормальності розподілу отриманих даних - Критерій Колмогорова-Смирнова; з метою порівняння груп осіб, що втратили житло, і тих, хто його не втратив, а також – для виявлення особливостей часової перспективи в осіб, що втратили домівку внаслідок воєнних дій, з урахуванням статі та місця тимчасового перебування – Критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок; для виявлення зв'язку показників часової перспективи та віку досліджуваних – кореляційний аналіз Спірмена.

РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ В ОСІБ, ЩО ВТРАТИЛИ ЖИТЛО ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ

3.1. Дослідження особливостей системи відносин до часового континууму в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій

Поглянемо на описові статистики показників, отриманих за допомогою методики часової перспективи Ф. Зімбардо (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Описові статистики показників, отриманих за допомогою методики часової перспективи Ф. Зімбардо

Шкала	ВВ				ВЖ				НВЖ			
	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Позитивне минуле	1,08	4,65	2,97	0,84	1,08	4,65	2,64	0,90	1,45	4,65	3,27	0,67
Негативне минуле	1,09	4,83	3,06	0,91	1,17	4,83	3,27	0,93	1,09	4,71	2,87	0,85
Гедоністичне сьогодення	1,09	4,82	3,11	0,93	1,09	4,71	2,83	0,89	1,12	4,82	3,36	0,90
Фаталістичне сьогодення	1,08	4,71	2,76	0,96	1,12	4,71	3,16	0,87	1,08	4,27	2,41	0,92
Майбутнє	1,17	4,58	3,22	0,75	1,17	4,58	2,98	0,84	1,47	4,58	3,43	0,59

Примітка: ВВ – вся вибірка; ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

Як можна бачити з отриманих результатів, для осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, характерна нижча за норму виразність показників позитивного минулого, гедоністичного сьогодення та майбутнього, а також вища за норму – показника фаталістичного сьогодення. Також можна відзначити помітну тенденцію до завищення значення за шкалою негативного минулого.

Такі результати свідчать про те, що дані особи доволі відразливо відносяться до свого минулого досвіду, відчуваючи незадоволеність та розчарування від нього. При цьому вони не сприймають момент сьогодення як такий, від якого слід отримувати задоволення, погоджуючись з тим, що вони не владні впливати на нього,

оскільки він є визначеним наперед. Також варто зазначити і вагому невизначеність осіб, що втратили житло внаслідок бойових дій, щодо майбутнього, неясність його образу для них, незрозумілість подальших дій щодо досягнення прийдешніх цілей.

Щоб бути певними, що зазначені результати зумовлюються чинником втрати домівки, проведемо порівняльний аналіз результатів даних осіб щодо системи відносин до часового континууму з результатами досліджуваних, що не втрачали житло (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Порівняльний аналіз показників, отриманих за допомогою методики часової перспективи Ф. Зімбардо, у групах осіб, що втратили житло внаслідок бойових дій, і тих, хто такої втрати не зазнавав

Шкала	Група	Ср ранг	U	W	Z	P (2-ст)
Позитивне минуле	ВЖ	30,46	424,0	1127,0	-3,348	,001
	НВЖ	47,66				
Негативне минуле	ВЖ	44,97	556,0	1417,0	-2,027	,043
	НВЖ	34,56				
Гедоністичне сьогодення	ВЖ	32,19	488,0	1191,0	-2,707	,007
	НВЖ	46,10				
Фаталістичне сьогодення	ВЖ	48,61	421,5	1282,5	-3,372	,001
	НВЖ	31,28				
Майбутнє	ВЖ	32,78	510,0	1213,0	-2,487	,013
	НВЖ	45,56				

Примітка: ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

Як можна бачити, за усіма шкалами системи відносин до часового континууму було отримано достовірні відмінності: у порівнянні з контрольною групою, особи, що втратили житло демонструють достовірно нижче сприйняття минулого як позитивного, сьогодення – як гедоністичного, і майбутнього – як визначеного та зрозумілого. При цьому їхні показники негативного минулого та фаталістичного сьогодення є достовірно вищими.

З огляду на те, яку роль відіграє житло для людини, висвітлену нами в рамках теоретичного аналізу, такі результати можна визнавати цілком закономірними. Втрата житла означає для людини позбавлення інструменту, що забезпечує задоволення її потреб на фізіологічному та естетичному рівнях, а також - на рівні набуття безпеки; втрату індивідуального життєвого простору, який визначає особливості обставин її функціонування; персонального простору найвищого психологічного комфорту, та суттєвих умов, що гарантують її існування у світі. Враховуючи те, що така важка втрата трапилася саме на відрізок минулого, - цілком очевидно, що оцінку цього минулого людина буде здійснювати, переважно, з урахуванням її, - і, враховуючи її характер, ця оцінка не може бути позитивною.

Крім того, як ми вже зазначали, така втрата в умовах воєнних дій несе в собі додатковий негативний вплив, який полягає, передусім, у виразній невизначеності, в ефектах мультитравматизації, надмірності психоемоційних навантажень, відкладеності переживання емоцій, та сильного пригнічення емоційних і когнітивних процесів, що, у свою чергу, позначається на сприйнятті часового поля як в емоційному та поведінковому, так і в когнітивному аспектах.

Також варто зазначити, що людина, облишена стабільності і визначеності, навряд зможе повноцінно функціонувати у поточному моменті. До того ж, цьому заважатиме і прикутість уваги до зазначеної негативної події у минулому, - і через це отримувати задоволення у сьогоденні людині буде вкрай важко. А виявлене збільшення фаталістичності теперішнього ми схильні пояснювати характером причин втрати досліджуваними особами житла: мова йде про те, що ці причини є виключно зовнішніми, неочікуваними та екстремальними, - і самі власники жодним чином не могли вплинути на убезпечення цього. Очевидно, що думка про те, що така вагома річ, як житло, може бути в один момент зруйнована без усіляких логічних причин на те, в даному випадку додає фаталістичності в уявлення даних досліджуваних.

Нарешті, слід сказати і про зниження визначеності та зрозумілості майбутнього для даних досліджуваних. На наш погляд, тут мають місце вплив чинники обох інших часових вимірів. По-перше, минулий досвід, - коли житло

даних осіб було настільки неочікувано зруйновано, це могло закласти в них переконання щодо високої вірогідності таких раптових змін у майбутньому. По-друге, перебуваючи у вкрай нестабільній ситуації в теперішньому, ще й з урахуванням того, що війна триває, - ці особи можуть не вбачати об'єктивних передумов для змін на краще у майбутньому.

Зазначений факт є показовим свідченням того, наскільки взаємопов'язаними є складові часової перспективи; наскільки сильно формування одних часових вимірів залежить від інших.

І, ще одним вагомим узагальненням на основі отриманих результатів є підтвердження факту впливу зовнішніх обставин на формування часової перспективи особистості, висвітленого нами в ході теоретичного аналізу проблеми. Як ми бачимо, фактор втрати житла є настільки потужною зовнішньою детермінантою даного феномену, що він вплинув на всі без виключення його складові.

Зазначені висновки були цілком підтверджені результатами, отриманими при застосуванні методики «Драбина». Зокрема, відзначалася явна тенденція до більш частого обрання досліджуваними, що втратили житло, способів життя, що мають відношення до домівки (життя у домашньому затишку, наявність власного будинку чи квартири, мешкання у власному комфорті тощо) – таблиця 3.3.

Таблиця 3.3

Порівняння частоти вибору способів життя, що мають відношення до житла, між особами, що втратили житло, та тими, хто його не втрачав

Група	ВЖ	НВЖ
Кількість виборів	18	4
ϕ	4,006	
P (2-ст)	$\leq 0,001$	

Примітка: ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

Також нами були побудовані графіки усереднених тенденцій за результатами оцінювання респондентами власної позиції у всіх часових вимірах по двох

досліджуваних групах (рис. 3.1).

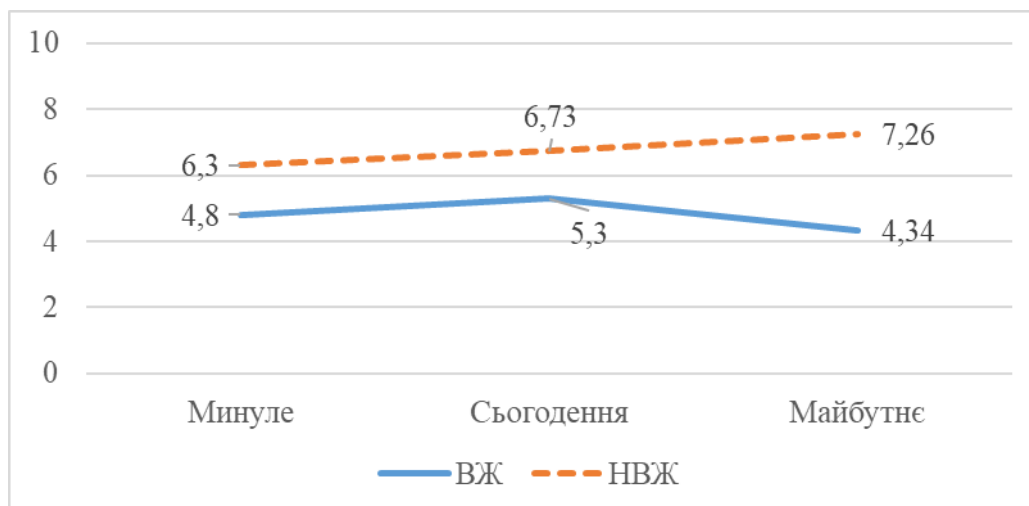

Рис. 3.1. Усереднені тенденції за результатами оцінювання респондентами власної позиції у всіх часових вимірах

Як ми можемо бачити, отримані результати повністю узгоджуються з тими, що були отримані за методикою Ф. Зімбардо.

Отже, на цьому ми завершуємо вивчення особливостей системи відносин до часового континууму в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, на основі якого ми можемо сказати, що у даних досліджуваних воно характеризується достовірно зниженою позитивністю інтерпретації власного минулого і збільшеним баченням негативу в ньому. При цьому теперішнє викликає у них відчутне занепокоєння, яке не дає цим особам проживати поточний момент у його повноті, і вони у значній мірі відчувають, що, з огляду на його визначеність наперед, вони не владні впливати на нього чи керувати ним. Майбутнє сприймається особами, що втратили житло внаслідок бойових дій, в контексті збільшеної невизначеності, незрозумілості щодо подальших дій та неясності задач та цілей, які слід ставити перед собою та досягати.

Наступним кроком ми маємо на меті більш детально дослідити ставлення до майбутнього осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій. Не дивлячись на те, що в даному підрозділі ми вже частково приділили увагу даному часовому виміру, він все одно вимагає додаткового розгляду, адже саме акцент на майбутньому здатен показати, наскільки людина готова до зміни та переструктурування власного

світогляду, з урахуванням важкої втрати; наскільки вона готова долати труднощі, з якими їй доводилося і доводиться мати справу у минулому і теперішньому.

3.2. Дослідження особливостей ставлення до майбутнього осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій

Поглянемо на описові статистики показників, отриманих за допомогою Багатомірної шкали ставлення до майбутнього В. Кластера (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4

Описові статистики показників, отриманих за допомогою Багатомірної шкали ставлення до майбутнього В. Кластера

Шкала	ВВ				ВЖ				НВЖ			
	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Структурованість	1,12	7,01	3,18	1,24	1,12	6,24	2,73	1,05	1,53	7,01	3,60	1,26
Внутрішній контроль	1,16	6,22	3,30	1,30	1,16	6,21	3,19	1,27	1,16	6,22	3,40	1,35
Ступінь складності	1,09	7,01	3,58	1,41	1,53	7,01	3,95	1,50	1,09	6,27	3,25	1,25
Цінність	1,16	6,55	3,60	1,46	1,67	6,55	3,95	1,29	1,16	6,55	3,28	1,55
Віддаленість у часі	1,11	5,40	3,49	1,00	1,11	4,83	3,60	0,89	1,11	5,40	3,40	1,09
Афективна оцінка	2,07	5,27	3,41	0,76	2,29	4,96	3,19	0,66	2,07	5,27	3,60	0,79

Примітка: ВВ – вся вибірка; ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

Як можна бачити з результатів таблиці 3.4, особи, що втратили житло внаслідок бойових дій, отримали нижчий за норму показник за шкалою структурованості майбутнього, та вищий – ступеня складності. Також варто відзначити тенденцію до заниження показника загальної афективної оцінки майбутнього.

Тобто, для даних осіб майбутнє, не дивлячись на його визнання складним та малоструктурованим, представляє собою все одно доволі вагому цінність. Щоб упевнитись, що зазначені результати зумовлюються чинником втрати домівки, проведемо порівняльний аналіз результатів даних осіб щодо ставлення до майбутнього з результатами досліджуваних, що не втрачали житло (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

Порівняльний аналіз показників, отриманих за допомогою Багатомірної шкали ставлення до майбутнього В. Кластера, у групах осіб, що втратили житло внаслідок бойових дій, і тих, хто такої втрати не зазнавав

Шкала	Група	Ср ранг	U	W	Z	P (2-ст)
Структурованість	ВЖ	28,54	353,0	1056,0	-4,058	,000
	НВЖ	49,39				
Внутрішній контроль	ВЖ	37,66	690,5	1393,5	-,681	,496
	НВЖ	41,16				
Ступінь складності	ВЖ	45,59	533,0	1394,0	-2,257	,024
	НВЖ	34,00				
Цінність	ВЖ	45,66	530,5	1391,5	-2,282	,022
	НВЖ	33,94				
Віддаленість у часі	ВЖ	41,85	671,5	1532,5	-,871	,384
	НВЖ	37,38				
Афективна оцінка	ВЖ	32,89	514,0	1217,0	-2,447	,014
	НВЖ	45,46				

Примітка: ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

З отриманих результатів ми бачимо, що у порівнянні з контрольною групою, особи, що втратили житло внаслідок бойових дій, демонструють достовірно нижчі показники за шкалами структурованості та загальної афективної оцінки, і вищі – ступені складності і цінності.

Варто сказати, що відсутність відмінностей за шкалою віддаленості у часі цілком підтверджується в ході аналізу аналогічних показників за методикою «Драбина» ($Z=-0,865$; $P=0,388$).

Отже, дані особи бачать власне майбутнє дещо більш розмитим і неструктурованим. Даний результат повністю узгоджується з результатом за методикою Зімбардо. Тут, на наш погляд, знов-таки, варто говорити про те, що дані особи, не маючи визначеності у сьогоденні, не можуть бути певними, що ця

визначеність з'явиться у перспективі. До того ж і минулий негативний досвід втрати домівки, на яку вони жодним чином не могли вплинути, не дає їм змоги послідовно планувати та структурувати власні плани, тим більше якщо мати на увазі продовження бойових дій на території України і навіть їхнє можливе розширення за її межі.

Безумовно, за такого положення речей майбутнє має лякати і відштовхувати особистість. Коли людина не знає, чого їй очікувати від даного часового виміру, тим більше, коли вона має доволі важкий негативний досвід минулого, - вона може ставитися до власних перспектив доволі боязко, - і, на наш погляд, саме цим має пояснюватися достовірно більш низький показник загальної афективної оцінки майбутнього досліджуваних експериментальної групи.

Достовірно збільшену ступінь сприйняття складності майбутнього, на наш погляд, можна пояснювати тим, що в уявленнях осіб, що втратили домівку, вони багато в чому мусять розпочинати власне життя чи не «з нуля», - вони мають знову думати, як забезпечити собі стає підґрунтя домашнього комфорту та забезпечення задоволення фізіологічних потреб та потреб у безпеці; як організовувати персональний простір тощо.

І, відповідно, з огляду на те, що зруйноване житло для даних осіб - це те, що незворотно лишилося у минулому, а можливість повернення до повноцінного життя тепер лежить виключно у площині майбутнього, - це майбутнє для даних досліджуваних характеризується збільшенням цінності.

Отже, ми розглянули особливості ставлення до майбутнього осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, і маємо підвести підсумок, що воно в даних досліджуваних характеризується зниженим баченням його структурованості, при тому, що в ході уявлення майбутнього вони переживають значну занепокоєність, тривогу та цілий спектр негативних емоцій. Майбутнє даними людьми сприймається більш складним, у порівнянні з тими, хто не мав досвіду втрати житла, проте вони більшою мірою визнають його значущість та цінність для себе.

3.3. Дослідження особливостей часових установок осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій

Поглянемо на описові статистики показників, отриманих за допомогою Шкали часових установок Ж. Нюттена та В. Ленсома (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Описові статистики показників, отриманих за допомогою Шкали часових установок Ж. Нюттена та В. Ленсома

Шкала	ВВ				ВЖ				НВЖ			
	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Установка на минуле	1,19	6,55	3,64	1,22	1,46	6,55	3,83	1,33	1,19	5,49	3,48	1,11
Установка на сьогодні	1,28	6,67	4,13	1,11	1,98	6,67	4,46	1,10	1,28	5,74	3,83	1,05
Установка на майбутнє	1,16	6,55	3,63	1,50	1,67	6,55	4,12	1,40	1,16	6,55	3,19	1,47

Примітка: ВВ – вся вибірка; ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

Як можна бачити з отриманих результатів, в межах усього часового поля найменшою мірою в осіб, що втратили житло внаслідок бойових дій, проявляється установка на минуле; дещо вище, - у схожій мірі виразності, - орієнтація на сьогодні та майбутнє. При цьому в першому випадку ми можемо говорити майже про абсолютну помірність, а в останніх двох – про певну тенденцію до збільшення.

На даному етапі ми можемо констатувати, що сьогодні та майбутнє для досліджуваних експериментальної групи є дещо більш пріоритетними. На наш погляд, зазначене відносне зменшення уваги по відношенню до минулого може пояснюватися виразною негативністю досвіду втрати житла, а також – незворотністю цього процесу. Іншими словами, в уявленнях даних досліджуваних те, що було для них дуже значущим, назавжди лишилося виключно в досвіді, і повернути це неможливо або вкрай важко, - отже це може знижувати сенс звернення до минулого у порівнянні з установками на сьогодні чи майбутнє, які можуть давати підґрунтя для повернення до нормальної життєдіяльності.

Проте, щоб перевірити тенденційний характер завищення орієнтацій на сьогодення і майбутнє в контексті чинника втрати житла, ми маємо провести порівняльний аналіз результатів даних осіб щодо часових установок з результатами досліджуваних, що не втрачали житло (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

Порівняльний аналіз показників, отриманих за допомогою Шкали часових установок Ж. Нюттена та В. Ленсома, у групах осіб, що втратили житло внаслідок бойових дій, і тих, хто такої втрати не зазнавав

Шкала	Група	Ср ранг	U	W	Z	P (2-ст)
Установка на минуле	ВЖ	41,84	672,0	1533,0	-,866	,387
	НВЖ	37,39				
Установка на сьогодення	ВЖ	46,53	498,5	1359,5	-2,602	,009
	НВЖ	33,16				
Установка на майбутнє	ВЖ	47,08	478,0	1339,0	-2,807	,005
	НВЖ	32,66				

Примітка: ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

З огляду на отримані результати, ми бачимо, що, за відсутності достовірних розбіжностей за шкалою минулого, в осіб, що втратили житло внаслідок бойових дій, відзначається значущо виразніші установки і на сьогодення, і на майбутнє.

Щодо майбутнього, - ми вважаємо, що такий результат є доволі закономірним, враховуючи виявлену вище високу цінність для даних досліджуваних зазначеного часового виміру. Крім того, варто повторити, що шлях до повернення до повноцінної життєдіяльності дані досліджувані можуть вбачати тільки в площині майбутнього: зруйноване житло лишилося у минулому, а наразі, в умовах війни та нестабільності, думати про швидкий пошук сталої домівки їм думати боязко. Майбутнє в даному випадку виступає як інструмент формування надії, що дає змогу людям, що втратили житло, наповнювати сенсом своє поточне функціонування.

Достовірно вищу орієнтацію на сьогодення в осіб, що втратили житло, ми схильні пояснювати різкою, кардинальною зміною їхнього світосприйняття. Такі

люди, на відміну від тих, хто не втрачав домівки, приміряють на себе нову роль, яка передбачає зростання піклування про свою долю, про загальну визначеність, про забезпечення належних умов, про кроки дій в такій ситуації тощо. Якщо більшість людей, що не втратили своє житло, навіть перебуваючи в тимчасовому переміщенні, мають більш-менш визначений план, який у загальних обрисах полягає в переміщенні небезпеки та поверненні додому (або переїзді на нове місце з продажем поточного житла), то ті, хто його втратили, змушені щодня вирішувати низку додаткових проблем: що робити, щоб отримати відшкодування; чи потрібно накопичувати гроші, щоб купити нову домівку у майбутньому; - якщо так, то чи достатньо для цього на сьогоднішній день фінансових здобутків, чи навпаки, - слід шукати можливостей для їхнього збільшення тощо.

Іншими словами, виразнішу орієнтацію на сьогодення в осіб, що втратили житло внаслідок бойових дій, можна розглядати як підґрунтя для визначеної орієнтації на майбутнє, в рамках якого робляться спроби планування та моделювання останнього. Минуле в даному випадку є малопридатним для зазначеної підтримки, адже, варто нагадати, що воно впроваджувалося у кардинально відмінних умовах, - в умовах відсутності бойових дій, у відносній стабільності та безпеці.

Загалом помітне відставання орієнтації на минуле від орієнтацій на сьогодення та майбутнє можна також розглядати як спробу досліджуваних, що втратили житло внаслідок бойових дій, позбутися негативних переживань та нагадувань про негативний досвід через зазначену втрату, і спрямувати вивільнені власні психоемоційні ресурси на те, що їм доступно у поточному моменті та у подальшій часовій перспективі. Тобто, мова йде про певну подібність даного механізму до компенсаторної дії, в рамках якої фрустрована потреба переспрямовується на ту активність, в рамках якої наявні потреби є доступними до задоволення, - як наслідок, рівень виразності загального стану фрустрації знижується, завдяки чому стабілізується і збільшується психологічний комфорт, який, в свою чергу, має сприяти більш позитивному функціонуванню особистості.

Таким чином, ми розглянули особливості часових установок осіб, що

втрапили житло внаслідок воєнних дій, на основі чого маємо зробити узагальнення, що в цілому в даних досліджуваних відзначається помірність установки на минуле, і тенденція до зростання установок на теперішнє та майбутнє, за якими вони достовірно переважають осіб, що не втрачали житла, і це проявляється у відчутному зміщенні думок, уваги, акцентів тощо від рівномірного розподілу у часовому просторі до переважного зосередження на поточному моменті і прийдешній часовій перспективі.

3.4. Дослідження особливостей часової перспективи в осіб, що втрапили житло внаслідок воєнних дій, з урахуванням віку, статі та місця тимчасового перебування

В ході проведення теоретичного аналізу нами було виявлено, що часова перспектива має властивість – репрезентуватися по-різному, в залежності від віку, індивідуально-психологічних особливостей особистості, та умов її перебування. Наприклад, встановлено те, що чіткість та структурованість вона отримує лише після того, як людина минає юнацький віковий період. Ці дані навели нас на думку, що в межах чинника втрати житла часова перспектива може варіюватися, в залежності від низки додаткових факторів.

Цими факторами нами були визнані такі як: вік, стать та місце тимчасового перебування.

Щодо віку, - окрім виявлених в рамках теоретичного аналізу особливостей, ми покладалися також на припущення стосовно бачення власного життєвого шляху особистістю у різні вікові періоди. Мова йде про те, що, в залежності від уявлення своєї поточної хронометричної точки з урахуванням віку, людина може по-різному дивитися на власну часову перспективу. Зокрема, молода людина може уявляти, що основний зміст її життя ще попереду, і що все втрачене на поточний момент вона ще цілком зможе надолужити, - в такому випадку втрата житла може на сильно негативно позначитися на сприйнятті часової перспективи. Натомість, зріла людина, схильна вважати, що більшість її продуктивного життя вже позаду, буде сприймати необхідність «починати життя з нуля» дуже болюче, - через що її бачення

майбутнього буде значною мірою негативізуватися.

Урахування статі було взято нами до уваги, з огляду на все ще маючі вплив у нашому суспільстві гендерні стереотипи та гендерно-рольову диференціацію. Наприклад, те, що сьогодні доволі стійким лишається уявлення про те, що саме чоловік має забезпечувати свою родину. Відповідно, турботи щодо зруйнованого житла та всім, що пов'язано з його відновленням або пошуком нового, у сприйнятті чоловіків можуть прийматися більш особисто, ніж у сприйнятті жінок, що неодмінно позначатиметься у баченні майбутніх перспектив і прийдешніх складнощів.

Місцеперебування, а саме, - чи це в межах України, чи поза її межами, було взято нами як один з чинників, що може визначати варіювання часової перспективи, по-перше, з огляду на виявлені в рамках теоретичного аналізу тенденції до сильних змін даного феномену в екстремальних умовах. Очевидно, що за межами України, де не йдуть бойові дії, ці умови є менш екстремальними, а чинник адаптації до іншої культури дещо згладжується тим, що особи, які втратили житло, і лишаються в Україні, теж мають пристосовуватися до змін середовища (нехай і не таких кардинальних).

По-друге, як показують багаточисельні соціологічні опитування, значна частка тих, хто виїхав за кордон (незрівнянно більша за тих, хто є внутрішньо переміщеними особами) має у планах продовжувати там своє перебування назавжди. Даний факт може робити їхнє уявлення про власне майбутнє більш чітким, структурованим та визначеним, особливо якщо врахувати факт відсутності житла через його руйнування на батьківщині, яке б могло вносити сумніви у бажання лишитися на новому місці, навіть при об'єктивному визнанні більшої позитивності нових умов у порівнянні з тими, що були у людини в Україні до війни.

Всі ці чинники, в разі надання достовірних результатів, жодним чином не відмінюють встановлених раніше особливостей часової перспективи осіб, що втратили житло внаслідок бойових дій, проте вони можуть значною мірою доповнити уявлення про них, зробити їх більш деталізованими та зрозумілими, що у підсумку дозволить підходити до даного феномену більш диференційовано, -

зокрема в контексті складання тренінгових чи психокорекційних програм впливу на викривлення часової перспективи у постраждалих від руйнування житла.

Отже, спочатку проведемо порівняльний аналіз всіх показників часової перспективи чоловіків та жінок (таблиця 3.8).

Таблиця 3.8

Результати порівняльного аналізу показників часової перспективи з урахуванням статі

		ВВ		ВЖ		НВЖ	
Шкала	Група	Ср ранг	Р (2-ст)	Ср ранг	Р (2-ст)	Ср ранг	Р (2-ст)
Позитивне минуле	Чол	33,92	,016	15,62	,029	17,59	,050
	Жін	46,36		23,44		24,95	
Негативне минуле	Чол	44,08	,048	19,90	,575	25,34	,012
	Жін	33,87		17,81		15,97	
Гедоністичне сьогодення	Чол	29,78	,000	13,98	,001	15,98	,004
	Жін	51,44		25,59		26,82	
Фаталістичне сьогодення	Чол	44,78	,023	22,21	,037	23,75	,114
	Жін	33,01		14,78		17,82	
Майбутнє	Чол	37,10	,301	16,64	,130	21,27	,875
	Жін	42,44		22,09		20,68	
Структурованість	Чол	39,42	,972	19,95	,554	20,77	,896
	Жін	39,60		17,75		21,26	
Внутрішній контроль	Чол	36,43	,185	18,88	,940	18,20	,108
	Жін	43,27		19,16		24,24	
Ступінь складності	Чол	38,48	,658	19,67	,683	19,11	,278
	Жін	40,76		18,13		23,18	
Цінність	Чол	36,49	,193	17,69	,404	19,48	,381
	Жін	43,20		20,72		22,76	
Віддаленість у часі	Чол	45,03	,017	20,83	,241	24,77	,030
	Жін	32,70		16,59		16,63	
Афективна оцінка	Чол	35,12	,058	18,21	,617	17,00	,021
	Жін	44,89		20,03		25,63	
Установка на минуле	Чол	43,40	,092	20,10	,495	23,73	,117
	Жін	34,71		17,56		17,84	
Установка на сьогодення	Чол	37,33	,348	17,95	,514	19,80	,488
	Жін	42,17		20,38		22,39	
Установка на майбутнє	Чол	36,37	,177	16,74	,147	20,05	,583
	Жін	43,34		21,97		22,11	

Примітка: ВВ – вся вибірка; ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

Якщо говорити виключно про категорію осіб, що втратили житло, то, як видно з таблиці 3.8, виключно в її рамках чоловіки демонструють достовірно вищі показники фаталістичного сьогодення.

Для усієї вибірки характерне більш виразне сприйняття минулого у позитивному світлі жінками. Також увагу заслуговує те, що відмінність у сприйнятті минулого у негативному контексті, за якого більш виразний показник мають чоловіки, характерне лише для вибірки досліджуваних, що не втрачали житло через бойові дії. Те ж саме стосується і загальної афективної оцінки майбутнього (у чоловіків нижче) та віддаленості майбутнього у часі (у чоловіків вище). Тобто, з цього можна зробити висновок, що чинник втраченого житла нівелює відмінності між чоловіками та жінками щодо сприйняття негативу у власному досвіді, баченні ступеня віддаленості майбутнього та його загального сприйняття на емоційному рівні. Очевидно, це зумовлено тим, що в умовах втрати домівки порушена стабільність та безпека значною мірою затьмарює психологічні прояви, зумовлені гендернорольовими особливостями, що мають відношення до зазначених аспектів. Мова йде про те, що вказаний негатив від втрати житла є настільки вагомим, що він перевершує всі диференційні пороги протистояння йому, засновані на особливостях світоглядів чоловіків та жінок.

Щодо результатів за шкалою фаталістичності сьогодення, - припускаємо, що їхню вищу виразність в групі чоловіків, що втратили житло, варто пояснювати зазначеним вище суспільним стереотипом щодо того, що саме чоловік має забезпечувати родину, - і це стосується і житла в тому числі. І, з огляду на те, що колишнє житло було зруйновано через зовнішні причини, і ця проблема має лягати переважно на плечі чоловіків, їхнє відчуття керованості того, що вони мають робити щодня, може знижуватися. Крім того, саме через зазначені причини набутий негативний досвід має давати саме чоловікам більше переконань про марність власних зусиль в умовах, коли результати цих зусиль неможливо зберігати самотужки, без озирання на зовнішні обставини.

Отже, як ми могли бачити, показників часової перспективи осіб, що втратили житло внаслідок бойових дій, можуть мати свою специфічність з урахуванням статі. Ця специфічність полягає в тому, що чоловіки більшою мірою, ніж жінки, сприймають теперішнє як визначене наперед, як таке, що не піддається опануванню та керуванню через переконання щодо його детермінації зовнішніми факторами.

Також чинник втрати житла призводить до нівелювання відмінностей між чоловіками та жінками щодо сприйняття негативу у власному досвіді, баченні ступеня віддаленості майбутнього та його загального сприйняття на емоційному рівні.

Далі проведемо порівняльний аналіз всіх показників часової перспективи з урахуванням тимчасового місцезнаходження досліджуваних (таблиця 3.9).

Таблиця 3.9

Результати порівняльного аналізу показників часової перспективи з урахуванням місцезнаходження

Шкала	Група	ВВ		ВЖ		НВЖ	
		Ср ранг	P (2-ст)	Ср ранг	P (2-ст)	Ср ранг	P (2-ст)
Позитивне минуле	ВПО	38,86	,764	18,60	,128	20,85	,926
	Зовн	40,42		24,38		21,21	
Негативне минуле	ВПО	37,67	,393	19,43	,769	18,29	,085
	Зовн	42,13		18,37		24,82	
Гедоністичне сьогодення	ВПО	42,21	,206	19,23	,877	23,48	,115
	Зовн	35,61		18,67		17,50	
Фаталістичне сьогодення	ВПО	38,68	,703	18,98	,988	19,54	,354
	Зовн	40,67		19,03		23,06	
Майбутнє	ВПО	36,87	,219	18,61	,793	18,17	,072
	Зовн	43,28		19,57		25,00	
Структурованість	ВПО	32,34	,001	15,43	,015	15,79	,001
	Зовн	49,80		24,23		28,35	
Внутрішній контроль	ВПО	42,14	,217	21,18	,138	21,40	,801
	Зовн	35,70		15,80		20,44	
Ступінь складності	ВПО	38,04	,496	19,86	,557	18,60	,128
	Зовн	41,59		17,73		24,38	
Цінність	ВПО	40,67	,583	19,89	,546	21,13	,937
	Зовн	37,81		17,70		20,82	
Віддаленість у часі	ВПО	37,79	,425	17,07	,189	20,85	,926
	Зовн	41,95		21,83		21,21	
Афективна оцінка	ВПО	37,80	,428	19,41	,781	19,06	,218
	Зовн	41,94		18,40		23,74	
Установка на минуле	ВПО	40,64	,594	19,14	,926	22,23	,435
	Зовн	37,86		18,80		19,26	
Установка на сьогодення	ВПО	38,28	,569	18,84	,914	19,56	,361
	Зовн	41,25		19,23		23,03	
Установка на майбутнє	ВПО	40,76	,556	19,89	,546	21,10	,947
	Зовн	37,69		17,70		20,85	

Примітка: ВВ – вся вибірка; ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

Як можна бачити з результатів таблиці 3.9, особи, які виїхали за межі України, бачать своє майбутнє більш структурованим, проте ця особливість є характерною як для тих, чиє житло було зруйноване, так і для осіб, що не мають досвіду втрати домівки. Отже, віднести даний факт виключно до предмету нашого дослідження ми не можемо.

Тим не менш, ми маємо зазначити, що припущення, сформульоване нами в ході відбору додаткових чинників, що визначають часову перспективу, має всі шанси на часткове підтвердження. Мова йде про те, що люди, які виїхали за кордон і відчували значне поліпшення умов перебування там, можуть планувати остаточний переїзд туди, завдяки чому вони бачитимуть своє майбутнє як більш визначене та структуроване. Єдине, в чому ми помилилися, - в тому, що відсутність житла на батьківщині буде сприяти більшій легкості ухвалення такого рішення, і відповідно, більшій визначеності. Проте виявилось навпаки, і у випадку з досліджуваними, що втратили житло, рівень значущості відмінностей між тими, хто не мав такої втрати, є вищим (0,001 проти 0,015).

Тут можна міркувати про те, що наявність віцілого життя може сприйматися досліджуваними як додаткова допомога щодо переїзду, - тобто, як можливість продажі житла на батьківщині з метою поліпшення умов на новому місці (купівля або оренда більш підходящого помешкання, оформлення внеску за житло в кредит тощо).

Також при аналізі результатів у таблиці 3.8, ми маємо оговорити деякі результати, які хоч і не продемонстрували достовірності відмінностей, тим не менш, є наближеними до неї на тенденційному рівні. Зокрема мова йде про доволі близьку до констатації значущості розбіжність в межах категорії осіб, які не зазнали втрати житла, що б могла вказувати на меншу негативність у сприйнятті внутрішньо переміщеними особами свого минулого, у порівнянні з тими, хто виїхав. На наш погляд, це може бути зумовлено відчутною різницею у якості життя в межах України (враховуючи війну) та за кордоном, завдяки чому те, що було на батьківщині, людьми, що виїхали з неї, негативізується дещо більше.

Так само в цій категорії спостерігається тенденція щодо меншої чіткості та

позитивності у баченні власного майбутнього особами, що лишились в Україні, що, на наш погляд, знову-таки, можна пояснити екстремальними умовами перебігу військового конфлікту.

Нарешті, поглянемо на результати кореляційного аналізу, метою якого є виявлення зв'язку показників часової перспективи з віком досліджуваних (таблиця 3.10).

Таблиця 3.10

Результати дослідження зв'язку показників часової перспективи з віком

Шкала	Показник	ВВ	ВЖ	НВЖ
Позитивне минуле	Р ₀	-,716**	-,834**	-,544**
	Р (2-ст)	,000	,000	,000
Негативне минуле	Р ₀	,665**	,837**	,522**
	Р (2-ст)	,000	,000	,000
Гедоністичне сьогодення	Р ₀	-,636**	-,570**	-,748**
	Р (2-ст)	,000	,000	,000
Фаталістичне сьогодення	Р ₀	,769**	,724**	,807**
	Р (2-ст)	,000	,000	,000
Майбутнє	Р ₀	-,604**	-,754**	-,418**
	Р (2-ст)	,000	,000	,007
Структурованість	Р ₀	,076	,255	,123
	Р (2-ст)	,510	,128	,445
Внутрішній контроль	Р ₀	,015	,010	,002
	Р (2-ст)	,896	,952	,992
Ступінь складності	Р ₀	,086	,172	-,120
	Р (2-ст)	,452	,308	,456
Цінність	Р ₀	-,485**	-,553**	-,543**
	Р (2-ст)	,000	,000	,000
Віддаленість у часі	Р ₀	,487**	,533**	,508**
	Р (2-ст)	,000	,001	,001
Афективна оцінка	Р ₀	-,380**	-,332*	-,434**
	Р (2-ст)	,001	,045	,005
Установка на минуле	Р ₀	,470**	,654**	,297
	Р (2-ст)	,000	,000	,060
Установка на сьогодення	Р ₀	-,388**	-,535**	-,435**
	Р (2-ст)	,000	,001	,004
Установка на майбутнє	Р ₀	-,462**	-,541**	-,552**
	Р (2-ст)	,000	,001	,000

Примітка: ВВ – вся вибірка; ВЖ – особи, що втратили житло; НВЖ – особи, що не втратили житло

З результатів, представлених у таблиці 3.10 ми загалом бачимо очевидне підтвердження виявленого в ході теоретичного аналізу факту щодо зміни часової перспективи з дорослішанням людини, - зокрема це проявляється у зростанні

негативного ставлення до минулого, зниженні позитивності його сприйняття, збільшенні фаталістичності в інтерпретації теперішнього при падінні гедоністичності; у зниженні вагомості майбутнього та його цінності і т.д.

Тут обов'язково слід мати на увазі віковий діапазон респондентів, залучених у дослідження. Оскільки він розпочинається від 24 років, згідно з результатами проведеного теоретичного аналізу, ми маємо справу із більш-менш стабільною та сталою часовою перспективою, що зменшує вірогідність її нелінійного зв'язку з віком. І отримані показники можна розглядати в контексті розвитку перспективи здебільшого в ході набуття зрілості і старіння, - отже саме цим ми можемо пояснювати її негативізацію за мірою проживання людиною свого життя. Тобто, за такого положення речей людина, яка поступово визнаватиме, що найбільш продуктивний період її життя проходить, буде все більш схильною до набуття відчуття втрачених можливостей, - через що нею буде даватися більш негативна оцінка свого минулого досвіду. А зниження позитивності в інтерпретації сьогодення та майбутнього можуть зумовлюватися безпосереднім усвідомленням зазначеного вище вгасання продуктивності.

Проте, повертаючись до результатів, представлених у таблиці 3.9, відзначаємо, що існує єдина специфічність, яка характеризує зв'язок часової перспективи з віком саме для категорії осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, - мова йде про показник орієнтації на минуле. Як ми бачимо з наведених результатів, лише в експериментальній групі даний показник демонструє зростання за мірою збільшення віку (і навпаки – зниження – за мірою падіння віку). Отже, чим старшою стає людина, що втратила житло, тим більшою мірою вона орієнтує власну увагу та думки на минуле.

На наш погляд, такий результат може бути зумовлений особливостями сприйняття психологічного часу, а саме – тим, що за мірою дорослішання людина все більше починає вважати, що найбільш продуктивний етап її життя знаходиться позаду. Враховуючи втрачену домівку, людина все більше впадає у зневіру щодо можливості відновлення повноцінної життєдіяльності до того ступеня, який був раніше. Отже, щоб компенсувати зазначені негативні переживання, ця людина може

поринати у спогади, шукаючи в них сенс свого поточного і майбутнього існування.

Таким чином, ми дослідили особливості часової перспективи в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, з урахуванням віку, статі та місця тимчасового перебування, на основі чого можна зробити кілька узагальнень.

Зі збільшенням віку люди, що втратили домівку через війну, демонструють тенденцію до зростання орієнтації на минуле.

Серед таких осіб чоловіки більшою мірою, ніж жінки, сприймають теперішнє як визначене наперед, і як таке, що не піддається опануванню та керуванню через переконання щодо його детермінації зовнішніми факторами. При цьому чинник втрати житла призводить до нівелювання відмінностей між чоловіками та жінками щодо сприйняття негативу у власному досвіді, баченні ступеня віддаленості майбутнього та його загального сприйняття на емоційному рівні.

Особи, які виїхали за межі України, бачать своє майбутнє більш структурованим, проте ця особливість є характерною як для тих, чиє житло було зруйноване, так і для осіб, що не мають досвіду втрати домівки.

Висновки до розділу III

1. Особливості системи відношень до часового континууму в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, проявляються у достовірно зниженій позитивності інтерпретації власного минулого і збільшеному баченні негативу в ньому. При цьому теперішнє викликає у них відчутне занепокоєння, яке не дає цим особам проживати поточний момент у його повноті, і вони у значній мірі відчують, що, з огляду на його визначеність наперед, вони не владні впливати на нього чи керувати ним. Майбутнє сприймається ними в контексті збільшеної невизначеності, незрозумілості щодо подальших дій та неясності задач та цілей, які слід ставити перед собою та досягати.

2. Ставлення до майбутнього осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій характеризується зниженим баченням його структурованості, при тому, що в ході уявлення майбутнього вони переживають значну занепокоєність, тривогу та цілий спектр негативних емоцій. Майбутнє даними людьми сприймається більш складним,

у порівнянні з тими, хто не мав досвіду втрати житла, проте вони більшою мірою визнають його значущість та цінність для себе.

3. Особливості часових установок осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, полягає в тому, що в них відзначається помірність установки на минуле, і тенденція до зростання установок на теперішнє та майбутнє, за якими вони достовірно переважають осіб, що не втрачали домівки, і це проявляється у відчутному зміщенні думок, уваги, акцентів тощо від рівномірного розподілу у часовому просторі до переважного зосередження на поточному моменті і прийдешній часовій перспективі.

4. Зі збільшенням віку люди, що втратили домівку через війну, демонструють тенденцію до зростання орієнтації на минуле. Серед таких осіб чоловіки більшою мірою, ніж жінки, сприймають теперішнє як визначене наперед, і як таке, що не піддається опануванню та керуванню через переконання щодо його детермінації зовнішніми факторами. При цьому чинник втрати житла призводить до нівелювання відмінностей між чоловіками та жінками щодо сприйняття негативу у власному досвіді, баченні ступеня віддаленості майбутнього та його загального сприйняття на емоційному рівні. Люди, які виїхали за межі України, бачать своє майбутнє більш структурованим, проте ця особливість є характерною як для тих, чиє житло було зруйноване, так і для осіб, що не мають досвіду втрати домівки.

ВИСНОВКИ

1. Часова перспектива – це багатовимірний, заснований на когнітивній складовій, феномен, який визначає ставлення людини до часових відрізків, – минулого, сьогодення та майбутнього, дозволяючи їй формувати комплекс особистісних смислів з метою регуляції життєдіяльності. Часова перспектива знаходиться у вагомій взаємозалежності з психологічним станом особистості, що її сприймає, і негативне викривлення цього стану через екстремальні умови життєдіяльності, як правило, призводить до зниження узгодженості, гармонійності та визначеності даного явища. Втрата житла означає для людини позбавлення інструменту, що забезпечує задоволення її потреб на фізіологічному та естетичному рівнях, а також - на рівні набуття безпеки; втрату індивідуального життєвого простору, який визначає особливості обставин її функціонування; персонального простору найвищого психологічного комфорту, та суттєвих умов, що гарантують її існування у світі. При цьому така втрата в умовах воєнних дій несе в собі додатковий негативний вплив, який полягає, передусім, у виразній невизначеності, в ефектах мультитравматизації, надмірності психоемоційних навантажень, відкладеності переживання емоцій, та сильного пригнічення емоційних і когнітивних процесів, що, у свою чергу, позначається на сприйнятті часового поля як в емоційному та поведінковому, так і в когнітивному аспектах.

2. Особливості системи відношень до часового континууму в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, проявляються у достовірно зниженій позитивності інтерпретації власного минулого і збільшеному баченні негативу в ньому. При цьому теперішнє викликає у них відчутне занепокоєння, яке не дає цим особам проживати поточний момент у його повноті, і вони у значній мірі відчують, що, з огляду на його визначеність наперед, вони не владні впливати на нього чи керувати ним. Майбутнє сприймається ними в контексті збільшеної невизначеності, незрозумілості щодо подальших дій та неясності задач та цілей, які слід ставити перед собою та досягати.

3. Ставлення до майбутнього осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій

характеризується зниженим баченням його структурованості, при тому, що в ході уявлення майбутнього вони переживають значну занепокоєність, тривогу та цілий спектр негативних емоцій. Майбутнє даними людьми сприймається більш складним, у порівнянні з тими, хто не мав досвіду втрати житла, проте вони більшою мірою визнають його значущість та цінність для себе.

4. Особливості часових установок осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій, полягає в тому, що в них відзначається помірність установки на минуле, і тенденція до зростання виразності установок на теперішнє та майбутнє, за якими вони, до того ж, достовірно переважають осіб, що не втрачали домівки, і це проявляється у відчутному зміщенні думок, уваги, акцентів тощо від рівномірного розподілу у часовому просторі до переважного зосередження на поточному моменті і прийдешній часовій перспективі.

5. Вік осіб, що втратили домівку через війну, демонструє достовірний прямий зв'язок з їхньою орієнтацією на минуле. Серед таких осіб чоловіки більшою мірою, ніж жінки, сприймають теперішнє як визначене наперед, і як таке, що не піддається опануванню та керуванню через переконання щодо його детермінації зовнішніми факторами. При цьому чинник втрати житла вказує на нівелювання відмінностей між чоловіками та жінками щодо сприйняття негативу у власному досвіді, баченні ступеня віддаленості майбутнього та його загального сприйняття на емоційному рівні. Люди, які виїхали за межі України, бачать своє майбутнє більш структурованим, проте ця особливість є характерною як для тих, чиє житло було зруйноване, так і для осіб, що не мають досвіду втрати домівки.

Таким чином, на підставі отриманих висновків, слід говорити про те, що гіпотезу нашого дослідження було підтверджено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аврамчук О. Клініко-психологічні аспекти переживання втрати та діагностики ускладненого горювання. *Problems of modern psychology*. 2019. Вип. 45. С. 11–39.
2. Аврамчук О. С., Плевачук О. Ю., Рахман Л. В. Переживання втрати особами з розладом соціальної тривоги та пов'язані стани. *Український вісник психоневрології*. 2023. Т. 31, вип. 3. С. 53-58.
3. Большакова А. М. Часові перспективи та життєтворчий потенціал особистості. *Вісник Одеського національного університету*. Серія : Психологія. 2013. Т. 18, Вип. 22(1). С. 38-44.
4. Буковська О. О. Психологічний аналіз життєвої перспективи особистості у кризовий період. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2015. № 126. С. 17-21.
5. Бунас А. А. Часова перспектива як один із чинників розгортання прогностичної компетентності особистості. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2020. Вип. 1. С. 38-41.
6. Вірна Ж., Брагіна К. Часова перспектива осіб в обмежувальних умовах карантину: статеві-віковий аналіз. *Психологічне консультування і психотерапія*. 2020. № 13. С. 51-61.
7. Власенко І. А., Вінник Н. Д. Переживання втрати: специфіка, конфлікт, трансценденція, подолання. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 3, Т. 1. С. 33-37.
8. Войтович М.В. Психологічні особливості горювання. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Том V. Випуск 19. С. 10-23.
9. Горбач Г. М. Життєвий шлях особистості як психологічна проблема. *Вісник Одеського національного університету*. Серія : Психологія. 2013. Т. 18, Вип. 22(1). С. 164-169.
10. Карамушка Л. М. Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати : Метод. рекомендації. Київ: Інститут психології імені

- Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 52 с.
11. Кондратюк С.М. Психологічні особливості переживання стресу в умовах війни. *Габітус*. 2023. Випуск 56. С. 159-163.
 12. Королович О. Психологічні аспекти динаміки переживання втрати. *Науковий журнал «Психологічні травелогі»*. 2023. № 4. С. 16-24.
 13. Креденцер О. В. Карамушка Л. М., Франк В., Клімов С. Концепція проєкту «Соціально-психологічна підтримка українців в Німеччині». *Організаційна психологія. економічна психологія*. 2022. №. 3-4 (27). С. 6-25.
 14. Кузікова С.Б., Зливков В.Л., Лукомська С.О. Вікові особливості переживання травм війни: інтегративний підхід. *Вісник Харківського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2022. № 2. С. 64–70.
 15. Кузьо Л.І. Зміст поняття «часова перспектива» як предмет психологічного аналізу. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. С. 39-51.
 16. Кушнеров В. А. Особливості часової перспективи військовослужбовців. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 2. С. 233-241.
 17. Медведєва О. В. Психологічні особливості переживання горя під час воєнних дій. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану»*. Харків, 2022. С. 205-207.
 18. Опанасюк І. Психологічні особливості переживання факту "втрати" особистістю. *Обрії*. 2011. № 1. С. 55-58.
 19. Панок В.Г. Психологічні дослідження в умовах війни: проблеми і завдання. *Вісник НАПН України*. 2023. 5(1). С. 1-12.
 20. Плохих В., Супонєва Л. Психологічні захисти в організації часової перспективи студентів в умовах COVID–обмежень. *Наука і освіта: наук.-практ. журнал*. 2021. № 3. С. 12-21.
 21. Плохих В. В. Зв'язок копінг-поведінки з переживаннями плину часу у студентів). *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2023. № 9. С. 72-93.
 22. Поворозник К. О. Психологічні особливості розвитку часової перспективи у

- студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 30. С. 540-550.
23. Предко В., Предко Д. Особливості психічного стану українців в умовах війни. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2022. №3(56). С. 78-84.
 24. Предко В.В., Сомова О.О. Вплив війни на зміну рівня стресу та стратегій збереження життєстійкості українців. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 89–98.
 25. Сенік О. М. Часова перспектива студентів і їхнє психологічне благополуччя. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 28. С. 109-119.
 26. Скворчевська Є. Л. Психологічні особливості часової перспективи та сприйняття часу у психологічних дослідженнях. *Науковий огляд*. 2016. № 1 (22). С. 135-143.
 27. Титаренко Т. М. Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології*. 2017. Т. 5. №. 19. С. 3-10.
 28. Титаренко Д. С. Створення місця скорботи й опредметнення горя в надзвичайній ситуації як необхідність для продуктивного відбування механізмів психологічного захисту та нормального переживання стану втрати. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 1. С. 79-91.
 29. Яворовська Л. М., Коноплянко Т. І. Особливості часової перспективи та самоставлення особистості в юнацькому віці. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2013. № 1065, Вип. 52. С. 61-64.
 30. Boniwell I., Zimbardo P. Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning. *Positive psychology in practice*. New Jersey: John Wiley & Sons. 2004. P. 165-178.
 31. Bugajska B., Timoszyk-Tomczak C. Future time perspective in old age – an analysis of goals and emotions. *Технології розвитку інтелекту*. 2016. Т. 2 Вип. 1.

C. 26-38.

32. Carstensen L. Future Time Perspective: Time Horizons and Beyond. *GeroPsych*. 2018. 31. P. 163-167.
33. Carstensen L.L., Isaacowitz D.M., Charles S.T. Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity. *American Psychologist*. 1999. 54, 165-181.
34. Fraisse P. *Psychologie du temps*. Paris: Pres., Univ. France, 1957. 326 p.
35. Frank L. K. Time perspectives. *Journal of Social Philosophy*. 1939. 4, 293-312.
36. Frankl V. *Man's search for meaning: an introduction to logotherapy*. Boston : Beacon Press, 1992. 196 p.
37. Fromm E. *The Fear of Freedom* (2nd ed.). Routledge, 2001. 272 p.
38. Germano G., Brenlla M.E. Effects of time perspective and self-control on psychological distress: A cross-sectional study in an Argentinian sample. *Personality and Individual Differences*. 2021. 171. P. 78-91.
39. Gjesme T. On the concept of future time orientation: considerations of some functions' and measurements' implications. *International journal of psychology*. 1983. Volume18, Issue 1-4. P. 443-461.
40. Heidegger M. *Being and Time*. Edition in English, New York: Harper & Row, 1962. 238 p.
41. Heidegger M. *Building, Dwelling, Thinking in "Poetry, Language, Thought"*. New York: Harper & Row, 1971. 121 p.
42. Höltege J., Peetz J. Examining the relationship between time perspective and well-being: A meta-analysis. *Journal of Happiness Studies*. 2018. 19(3). P. 719-739.
43. Hoornaet J. Time perspective: theoretical and methodological considerations. *Psychol. Belgica*. 1973. Vol. 13, № 3. P. 265–294.
44. James W. *The principles of psychology*, Vol. 1. Henry Holt and Co, 1890. 1393 p.
45. Kohlrieser G. *Finding the way out. How to maintain composure and get out of a deadlock situation*. Cambridge: Polity, 2019. 209 p.
46. Lennings C. Optimism, Satisfaction and Time Perspective in the Elderly. *International journal of aging & human development*. 2000. 51. P. 167-81.
47. Lewin K. Defining the "field at a given time". *Psychological Review*. 1943. 50 (3).

- P. 292-310.
48. Littlewood J. Aspects of Grief : Bereavement in Adult Life. Tavistock / Routeledge, London; New-York, 2015. 191 p.
 49. Mamardashvili M. Consciousness and civilization. *Letter Internationale (Paris)*. 1990. Vol. 25. P. 57-60.
 50. Maslow A. H. A theory of human motivation. *Psychological Review*. 1943. 50. P. 370-396.
 51. Moon J., Lieber R.J., Bayazitli I., Mello Z.R. An Examination of Multidimensional Time Perspective and Mental Health Outcomes. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2023. 20(6). P. 46-88.
 52. Murthy R. S., Lakshminarayana R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*. 2006. T. 5. №. 1. C. 25-30.
 53. Niederland W. G. Clinical observations on the "survivor syndrome". *The International Journal of Psychoanalysis*. 1968. № 49(2-3). C. 313–315.
 54. Nuttin J., Lens W. Future Time Perspective and Motivation : Theory and Research Method. Rev. ed. Leuven University Press ; Lawrence Erlbaum Associates, 1985. 367 p.
 55. Nuttin J. Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1984. 412 p.
 56. Plokhikh V., Yanovskaya S., Bilous R. Psychological Defenses of Students in the Process of Experience of Time. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2023. 14(4). P. 138-156.
 57. Plokhikh V. V. Limitation of psychological defense on the formation of students' time perspective. *Insight: the psychological dimensions of society*. 2022. 8. 3. 39-55.
 58. Şahin S., Şahin E., Ölçücü B. The Determination of Relation Among The Future Time Perspectives, Academic Delay of Gratification Preferences and Burnout Levels. *Hayka i osvima*. 2017. № 10. C. 40-49.
 59. Shear M.K. Grief and mourning gone awry: pathway and course of complicated grief. *Dialogues Clin Neurosci*. 2012. Jun; 14(2). P. 119-28.

60. Stroebe M., Schut H. The dual process model of coping with bereavement. *Omega*. 2010. Vol. 61(4). P. 273-289.
61. Worden J. W. Theoretical perspectives on loss and grief. *Death, dying, and bereavement: Contemporary perspectives, institutions, and practices*. 2015. P. 91-103.
62. Zimbardo P. G., Boyd J. N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. 77. P. 1271-1288.
63. Zisook S., Shear K. Grief and bereavement: what psychiatrists need to know. *World Psychiatry*. 2009. Jun; 8(2). P. 67-74.

Анотація

Ірина СИРОМ'ЯТНИКОВА. Особливості часової перспективи в осіб, що втратили житло внаслідок воєнних дій

Робота присвячена дослідженню особливостей сприйняття власної часової перспективи особами, які втратили своє житло внаслідок воєнних дій.

У дослідженні проаналізована важливість житла для особистості як інструменту, що забезпечує задоволення її потреб на фізіологічному та естетичному рівнях, а також - на рівні набуття безпеки; як індивідуального життєвого простору, який визначає особливості обставин її функціонування; персонального простору найвищого психологічного комфорту, та суттєвих умов, що гарантують її існування у світі. Обґрунтовано дослідження впливу чиннику втрати житла на часові уявлення особистості.

В рамках емпіричного дослідження проведено визначення особливостей часової перспективи осіб, які втратили своє житло внаслідок воєнних дій, а саме: систему відношень до часового континууму, багатомірні параметри ставлення до майбутнього та часові установки. Також вивчено особливості часової перспективи даних осіб, з урахуванням віку, статі та місця тимчасового перебування.

У дослідженні взяли участь загалом 78 досліджуваних (37 – особи, що втратили житло внаслідок бойових дій; 41 – що не втратили), які до повномасштабного вторгнення проживали у Харківській, Донецькій, Запорізькій та Херсонській областях.

За підсумком дослідження виявлено значне погіршення показників сприйняття часової перспективи особами, що втратили житло внаслідок бойових дій, у порівнянні з тими, хто такого досвіду не мав.

Ключові слова: часова перспектива, втрата, втрата житла, часовий простір, бойові дії, війна, часовий континуум, ставлення до часу, часові установки, система відношень до часових вимірів.

Summary

Iryna SYROMYATNYKOVA. Time perspective features of persons who lost their homes as a result of military operations

The work is devoted to the study of the peculiarities of the perception of one's own time perspective by persons who lost their homes as a result of military actions.

The study analyzed the importance of housing for an individual as a tool that ensures the satisfaction of his needs at the physiological and aesthetic levels, as well as at the level of acquiring security; as an individual living space, which determines the peculiarities of the circumstances of its functioning; personal space of the highest psychological comfort, and essential conditions that guarantee its existence in the world. The study of the influence of the factor of housing loss on the temporal representations of the individual is substantiated.

As part of the empirical study, the characteristics of the time perspective of persons who lost their homes as a result of military operations were determined, namely: the system of attitudes to the time continuum, multidimensional parameters of attitude to the future, and time settings. The specifics of the time perspective of these persons were also studied, taking into account age, gender and place of temporary stay.

A total of 78 subjects took part in the study (37 – persons who lost their homes as a result of hostilities; 41 – those who did not) who lived in the Kharkiv, Donetsk, Zaporizhia and Kherson regions before the full-scale invasion.

As a result of the study, a significant deterioration of the indicators of perception of time perspective was revealed by persons who lost their homes as a result of hostilities, in comparison with those who did not have such experience.

Key words: time perspective, loss, loss of housing, time space, hostilities, war, time continuum, attitude to time, time settings, system of relations to time dimensions.